

A Study of the Importance and Function of Introductions in Abd al-Hossein Zarrinkoub's Books⁻

Dr. Amir Hosein Madani¹

Associate Professor, Department of Persian Language and Literature, University of Kashan

Abstract

Introduction, preface, or foreword in a book is considered as an intimate meeting with the writer or as an entrance to the text or discussion. It shows the worth of the writer[s] work and helps the readers decide whether that work is useful and worth reading or not worth the time. So far, no serious study has been conducted on the introductions written by contemporary researchers, but prefaces such as those written by Abd al-Hossein Zarrinkoub can be studied from different angles. An ocean of knowledge, thought and enlightenment lies in these introductions. They serve as the report cards of the writer's soul and include related and sometimes unrelated literary information, dispersed takes on science, literature, history and culture, correct methodology, information on bibliography, personality psychology of the writer, his wishes and regrets, successes and failures, compliments and reprimands, beliefs, feelings, emotions, despairs, displeasures, recommendations and functions. Using an analytical-descriptive methodology, this study seeks to address the considerable importance, usefulness and value of Zarrinkoub's works under five topics. It is finally proved that there is a direct relationship between preface and wisdom.

Keywords: Abd al-Hossein Zarrinkoub, Preface, Writing style, Correct research, Character and thought.

⁻ Date of receiving: 2023/8/5

Date of final accepting: 2024/3/11

1 - email of responsible writer: m.madani@kashanu.ac.ir

1. Introduction

Any competent and visionary writer begins by showing off his abilities in the introduction or foreword of his book and then in his text. He tries to decorate the prologue of his book with attractions and knowledge in order to further persuade the audience to continue reading the book. In fact, the appeal of his introduction is meant to increase the motivation of the audience in reading the rest of the book. A subtle-minded reader also evaluates the worth of the writer's sword based on the introduction. A prologue written only in a few pages might even be worth more to a reader than a book containing a few hundred pages. In some cases, a big body of information lies beneath the words of a brief introduction. This information includes the writer's psychological characteristics, his motivation for writing the book, dreams and regrets, successes and failures, admirations and fulminations, suggestions and functions, truthfulness and braveries. Abd al-Hossein Zarrinkoub is one of those scholars the introductions of whose books serve as a reflection of his bright thoughts, knowledge, personality, methodology, and writing style. Most of his short introductions, which are sometimes very complex, explores the truth and information which is the result of his contemplation and cogitation on the subject of his book. Therefore, it is possible to extract a book or an article worth of key points from just one page of his introduction. For instance, Zarrinkoub's five-page introduction to the book "Poem without lies, Poem without masks" is a research paper on its own and a well-written criticism which could serve as the abridgment and the abstract of a research-based book.

2. Methodology

With an analytical-descriptive method and through reading all the introductions in Zarrinkoub's books, the author of this article has tried to point out the importance, function and value of these introductions under five general headings. The author has also shown that Zarrinkoub's visionary and scholarly views, his personal and personality features, way of life and school of thought, philosophical reflections which were often tragic, despairs and dissatisfactions, attractions and affections, methodology and bibliography, concern for culture, precision and diligence, honesty and fairness, and morality and high-mindedness are

more evident in his introductions than his texts. In fact, each one of these introductions is a window to the author's soul.

3. Results and discussion

Abd al Hossein Zarrinkoub is one of those scholars who has written valuable introductions to his original and translated books with meticulous attention and correct methodology. Studying these introductions reveals many of his intricacies, personality capacities, and his cultural and intellectual schools of thought to the curious reader. This research seeks to prove the importance and function of Zarrinkoub's introductions through categorizing his information and writings under five headings as follows:

a) Literary and scientific information directly related to the subject matter

A part of Zarrinkoub's introductions is dedicated to the dissemination of information and knowledge on the subject matter. This section could be called the overt and perceptible half of the introduction because it prepares the mind of the audience before entering the main discussion. This section of the introduction, just like the text, shows the command and mastery of the writer on the subject matter. It also reveals his concern for informing the reader and describing the general theme of the book.

b) Information and receptions which seemingly are not directly related to the subject matter:

Another part of Zarrinkoub's introductions include information which does not appear to be in direct relation with the subject matter. They serve to increase the readers' knowledge about other areas of science, literature and culture. The subject variety of this information does not devalue it in any way. This information is as useful and fruitful for the curious reader as the direct information.

c) Information regarding the characteristics and personality of the writer (psychology of Zarrinkoub):

Contemplation and careful review of the overt and covert aspects of introductions can show the features, attributes, and overall personality of the writer to the reader. The works of Zarrinkoub are no exception to this fact. Features such as his enthusiasm for reading, his scholarly spirit, diligence, modesty, honesty, fairness, love for mystics, rationality,

spirituality, and many more are evident in the introductions of this writer. The information in this section has the highest frequency in comparison to other sections, which shows that the writer intends to present samples of his scientific activities and life experiences to the readers of his works.

d) Directly and indirectly teaching “correct research” and “research methodology” in the introduction:

Many of Zarrinkoub's introductions have educational and didactic purposes. In the middle of his introduction, he directly and indirectly teaches scholars and his readers the correct methodology for research. This feature is almost always present in Zarrinkoub's introductions, in fields such as literature, literary criticism, history, philosophy, Sufism, and Islamic teachings as well as in books such as *Along with Holleh Caravan*, *Introduction to Literary Criticism*, *Iranian Eras*, *Escaping School*, *Secret of the Ney*, and *In the Realm of Conscience*.

e) Bibliographical information in the introductions which is directly related to the subject matter:

Careful analysis of Zarrinkoub's introductions reveals many diffused data, which are also very interesting. It increases the bibliographical information of the audience with regard to the subject matter. This information also refers to Zarrinkoub's scholarly personality and his cultural concerns. It seems that his intend for presenting such information was to inform his audience of the smallest and possibly the least important things about the research in question and to reduce the intellectual distance between the writer and the reader's expectations.

4. Conclusion

In this research, the author pointed out the importance, functions and high values of Zarrinkoub's introductions to his books under five general headings. The aim was to find a window into the soul of the author and his school of thought through reading and analyzing all of those introductions for the first time. The results of this research reveal that the value, importance, and function of each introduction are no less than the main text and discussion. In fact, each introduction reflects the picture of a serious, humble, tireless, and motivated scholar who not only avoided viewing

introductions as marginal and peripheral subjects but also went so far as to display the abstract of his mind, thoughts, personality, and soul in them.

فصلنامه علمی کاوش‌نامه زبان و ادبیات فارسی

سال بیست و پنجم، تابستان ۱۴۰۳، شماره ۶۱، صفحات ۹۷-۱۳۸

DOI: [10.29252/KAVOSH.2024.20435.3454](https://doi.org/10.29252/KAVOSH.2024.20435.3454)

مقدمه در ترازو^۱ (مطالعه‌ای درباره اهمیت و کارکرد «مقدمات»

کتب عبدالحسین زرین‌کوب) -

(مقاله پژوهشی)

دکتر امیرحسین مدنی^۱

دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه کاشان

چکیده

مقدمه، دیباچه و یا پیشگفتار به منزله مجلس انس نویسنده و خواننده و یا درگاه ورود به متن یا بحث تلقی می‌شود که ارزش کار نویسنده را نشان می‌دهد و خواننده پس از مطالعه و تأمل در آن تصمیم می‌گیرد که کتاب مورد نظر، سودمند و خواندنی است یا بی‌فایده و ترک کردنی. اگرچه تا به حال، پژوهشی مستقل درباره مقدمات محققان معاصر بر آثارشان انجام نشده، اما در این پژوهش کوشش می‌شود دیباچه‌ها و از جمله مقدمه‌های عبدالحسین زرین‌کوب بر آثارش از جوانب مختلف بررسی شود. در این مقدمات که کارنامه روح نویسنده محسوب می‌شود، دریایی از اطلاعات و اندیشه و آگاهی نهفته است؛ از اطلاعات ادبی مرتبط و گاه غیرمرتبط با موضوع کتاب گرفته تا برداشت‌های پراکنده در حوزه‌های علم و ادب و تاریخ و فرهنگ، روش تحقیق درست، اطلاعات مربوط به کتاب‌شناسی و همچنین روان‌شناسی شخصیت نویسنده: آرزوها و افسوس‌ها، موفقیت‌ها و شکست‌ها، تحسین‌ها و خوارداشت‌ها، باورها و احساسات و عواطف، نوسازی و رنجوری‌ها و پیشنهادها و کارکردها. نگارنده در این نوشته کوشیده است با روش تحلیلی-توصیفی، ذیل پنج عنوان، به اهمیت، کارکرد و ارزش‌های گوناگون مقدمات آثار زرین‌کوب اشاره کرده، به اثبات این نکته بپردازد که ارتباط مستقیمی میان «دیباچه و دانایی» برقرار است.

واژه‌های کلیدی: عبدالحسین زرین‌کوب، مقدمه‌نویسی، سبک نگارش، تحقیق درست، شخصیت و اندیشه.

^۱ - تاریخ دریافت مقاله: ۱۴۰۲/۰۵/۱۴

تاریخ پذیرش نهایی: ۱۴۰۲/۱۲/۲۱

^۱ - نشانی پست الکترونیکی نویسنده مسئول: m.madani@kashanu.ac.ir

۱- مقدمه

اگرچه امروز در نظر برخی خوانندگان، مقدمه (دیباچه) بخش حاشیه‌ای و پیش پاافتاده کتاب محسوب شده، به همین دلیل، اغلب با نگاهی گذرا و اجمالی از آن عبور می‌کنند؛ اما هرگز نمی‌توان از این اساسی‌ترین بخش متن به راحتی گذشت و آن را حشو و زائد تلقی کرد. خواننده هوشیار به خوبی می‌داند که ارزش و اهمیت کار نویسنده را باید از مقدمه کتاب او بفهمد و چه بسا دیباچه‌ای چندصفحه‌ای، بیش از کتابی چند صدصفحه‌ای برای وی سود و منفعت داشته باشد؛ زیرا «مقدمه، کارنامه روح و فکر نویسنده است و خواننده را به این نتیجه می‌رساند که کتاب، سودمند و خواندنی است یا بی‌فایده و ترک‌کردنی» (زرین‌کوب، ۱۳۳۰: ج). نویسنده توانا و نکته‌یاب، با اذعان به این عقیده «دریدا» که حاشیه (مقدمه) مهم‌تر از متن است (احمدی، ۱۳۷۸: ۳۸۲)، ابتدا در مقدمه/پیشگفتار اثر خویش رخ می‌نماید و سپس در متن. او سعی می‌کند که دیباچه کتابش را به زیور دانش و جذابیت بیاراید تا خواننده، به مطالعه متن بیشتر ترغیب شود و در واقع، جذابیت مقدمه، انگیزه وی را برای ادامه و خوانش متن، مضاعف کند. گاه، می‌توان در مقدمه‌ای کوتاه و مختصر، دریایی از اطلاعات و اندیشه و آگاهی یافت؛ از روان‌شناسی شخصیت نویسنده گرفته تا انگیزه تألیف او در نگارش، آرزوها و افسوس‌ها، موفقیت‌ها و شکست‌ها، تحسین‌ها و تقبیح‌ها، پیشنهادها و کارکردها، صداقت‌ها و شجاعت‌ها و گاه، مقدمات چندصفحه‌ای نه تنها پیش درآمدی بر متن محسوب نمی‌شود؛ بلکه خواننده را بسیار سریع از مطالعه متن منصرف می‌کند. آری! مقدمه بسامان و جذاب به تعبیر «ژنت» (Genette)، «پیرامتن»^۲ است؛ نه «فرومتن» (صدیقی، ۱۴۰۰: ۲۲۰)؛ خواه به ظاهر و مستقیماً شرایط و شروط هشت‌گانه تهانوی^۳ در آن رعایت شده باشد و خواه، مؤلف، مستقیماً و آگاهانه، آن آداب را در نظر نداشته باشد و به فراتر از آن برای خواننده تیزهوش و نکته‌بین معاصر بیندیشند.

عبدالحسین زرین کوب از آن دسته محققان و نویسندگانی است که مقدمات وی بر آثار محققانه‌اش، آینه‌ای است که در آن می‌توان روشنایی اندیشه، آگاهی، شخصیت، روش تحقیق و سبک نگارشی او را به وضوح مشاهده کرد و معتقد بود که او «بهترین الگوی یک دانشمند جدی و متواضع همراه با تربیت یک محقق نستوه و پُراراده با داشتن روحیه‌ای علمی-شگاکاکی است» (شعبانی، ۱۳۹۹: ۲۳). ویژگی عمده مقدمات کوتاه و اغلب ایجازگونه و گاه پیچیده زرین کوب، بیان حقایق و مطالبی است که حاصل سال‌ها غور و تعمق وی در موضوع مورد نظر است و بدین لحاظ، می‌توان از مقدمه یک صفحه‌ای او به اندازه یک کتاب یا مقاله بهره‌برد و نکته استخراج کرد. برای نمونه، مقدمه پنج صفحه‌ای زرین کوب بر کتاب «شعر بی دروغ، شعر بی نقاب»، خود مقاله‌ای پژوهشی و نقد درست و بسامانی است که می‌تواند فشرده و چکیده کتابی تحقیقی محسوب شود. بعلاوه کدام خواننده نکته سنج و ژرف‌نگری است که به روان‌شناسی شخصیت نویسنده مورد نظر در مقدمه آثارش پی نبرد و فی‌المثل، «همدلی و همجوشی» وی را با مثنوی و سراینده‌اش درک نکند؟ کدام جستجوگر منصفی است - که مطابق آنچه در مقدمه‌ها آمده است - به اشتغال مداوم نویسنده به مطالعه و تحقیق و «پیوه بی‌بهره» و شیفتگی وی به ادبیات فارسی و تاریخ و تاریخ ادیان و کلام و فلسفه و تصوف و سیر آراء و عقاید انسانی در مقیاس گسترده فرهنگ پیش و پس از اسلام پی نبرد؟

نگارنده در این نوشته با روش تحلیلی-توصیفی و ضمن مطالعه مقدمه تمام کتاب‌های زرین کوب، کوشیده است ذیل پنج عنوان کلی به اهمیت، کارکرد و ارزش‌های بی‌شمار این مقدمات اشاره کرده، به اثبات این نکته پردازد که ارتباط مستقیمی میان «دیباچه و دانایی» برقرار است و روحیه ژرف‌نگری و محققانه زرین کوب، ویژگی‌ها و خصلت‌های شخصی و شخصیتی، شیوه زیست و منظومه فکری، تأملات فلسفی و اغلب تراژیک، نومی‌ها و ناخرسندی‌ها، شیفتگی‌ها و علایق، روش تحقیق و

کتاب‌شناسی، دغدغه فرهنگ، دقت و سخت‌کوشی، صداقت و انصاف و اخلاق‌مداری و بزرگ‌منشی، بیش از متن، در مقدمات به چشم‌می‌خورد و به حق، هریک از مقدمات، «کارنامه روح» نویسنده محسوب‌می‌شود.

۱-۱- بیان مسأله

این پژوهش به قصد پاسخ به این سؤال اساسی شکل گرفته که مقدمات زرین‌کوب از نظر عناصر درون‌متنی و برون‌متنی، حاوی چه اطلاعات، کارکردها و ارزش‌هایی است و او چگونه توانسته است دیباچه‌های به ظاهر «فرومتن» را به «فرامتن» تبدیل کند؛ به گونه‌ای که در آن‌ها بجز اطلاعات ادبی، عرفانی، فرهنگی، تاریخی، کتاب‌شناسی و آموزشی (= روش تحقیق)، وجوه مختلف و متکثر شخصیت، خصلت‌ها و خلقیات نویسنده هم به چشم‌می‌خورد.

۲-۱- پیشینه تحقیق

درباره متن آثار و یادداشت‌ها و تعلیقات زرین‌کوب، کتاب‌ها، مقالات و پایان‌نامه‌های متعددی نوشته شده است؛ از جمله: آذربایجانی در پایان‌نامه «فهرست توصیفی و تحلیلی یادداشت‌های عبدالحسین زرین‌کوب در کتب و مقالات» (۱۴۰۱)، به تحلیل یادداشت‌های پربار ایشان در پایان کتاب‌هایش پرداخته است. شعبانی در دو کتاب «زرین‌کوب و ادب فارسی» (۱۴۰۰) و «جهانی در خلوت تنهایی» (۱۳۹۹)، به بررسی آراء و نظریه‌های زرین‌کوب در کتب و مقالات وی پرداخته است. رستگارفسایی در مقاله «زرین‌کوب: مردی با هزاران هزار بهار» (۱۳۷۹)، با توجه به زندگی، آثار و اندیشه‌های زرین‌کوب، به ده ویژگی عمده او اشاره کرده و وی را «ادیبی تمام‌عیار» و نماینده برجسته‌ترین نسل استادان ادب فارسی معاصر معرفی کرده است. همچنین، دیباچه‌های متون منشور کلاسیک از آغاز تا قرن نهم در پایان‌نامه‌های متعددی به لحاظ

ساختار و محتوا و مخاطب‌شناسی، بررسی و تحلیل شده‌است؛ اما تاکنون درباره «مقدمه»‌های کتب زرین‌کوب، تحقیقی مستقل و مجزا انجام نشده و این پژوهش، برای نخستین بار به مطالعه و تحلیل این مقدمات پرداخته‌است.

۱-۳- ضرورت و اهمیت تحقیق

از آنجا که مقدمه، درگاه ورود به بحث تلقی می‌شود و خواننده، نخست در مقدمه (پیشگفتار، دیباچه) با قلم و شخصیت نویسنده آشنایی می‌یابد، تدقیق و تأمل در آن بسیار اهمیت دارد؛ بویژه مقدمه‌ای که در آن بجز پیش‌درآمدی بر موضوع مورد بحث، بتوان به فرایند فردیت، آرزوها، امیدها، باورها و افسوس‌های نویسنده پی‌برد. از این رو، ضرورت مطالعه و تفکیک موضوعی مقدمات زرین‌کوب بر آثارش، بیش از پیش احساس می‌شود.

۲- بحث

اگر همچون امرسون (Emerson)، سبک را صدای ذهن نویسنده تلقی کنیم که نهفته‌های ذهنی آدمی -حتی اگر به رغم میل او هم که باشد- در طرز بیان و شیوه سخنش جلوه می‌کند (شمیسا، ۱۳۹۳: ۱ و ۲)؛ آنگاه به راحتی درمی‌یابیم که آثار نویسنده و از جمله مقدمه هر اثر -که چکیده و خلاصه آن محسوب می‌شود- در واقع از ناخودآگاه ذهنی او پرده برمی‌دارد و اندیشه، شخصیت، باورها و احساسات و عواطف نویسنده و در یک کلام، خود شخص را به نمایش می‌گذارد. این آشکارگی و عریانی شخصیت، در مقدمه‌ها و دیباچه‌هایی که محققان بر آثار خود می‌نویسند، تا حدودی بیش از متن اثر، خود را می‌نمایاند؛ زیرا نویسنده در متن، تا حدود زیادی پایبند به اصل موضوع است و تخطی و تجاوز از موضوع پژوهش را به لحاظ روش تحقیق جایز نمی‌شمرد؛ درحالی‌که مقدمه، مجال و آزادی عمل بیشتری به وی می‌دهد و به جز اشاراتی مختصر درباره موضوع مورد نظر، قلم و ذهن او را برای طرح موضوعات و عرضه اطلاعاتی از عقاید و

افکار و ویژگی‌ها و خصلت‌های شخصی و شخصیتی خود و احیاناً دیگران بازمی‌گذارد تا جایی که می‌توان گفت هرچه ریسمانی که مقدمه و متن را به یکدیگر می‌پیوندد، نامرئی‌تر باشد و نویسنده از اشارات مستقیم درباره موضوع و توضیحات جزئی و ملال‌آور درباره فصول و بخش‌های کتاب بپرهیزد، دیباچه جذاب‌تر و خواندنی‌تر می‌شود و البته اشتیاق خواننده را به مطالعه متن، چندین برابر می‌افزاید. بنابراین دیباچه، حلقه اتصال و یا به تعبیری «مجلس انس نویسنده و خواننده»^۴ است و نگارش درست و بسامان آن، هنر و خلاقیتی است که به هیچ‌روی، از خلاقیت و دانش متن‌نگاری کمتر نیست و از هر نویسنده و محقق هم بر نمی‌آید.

عبدالحسین زرین‌کوب از آن دسته پژوهشگرانی است که با دقت نظر و روش تحقیق درست خود، مقدماتی ارزشمند بر کتب (تألیفی، ترجمه‌ای) خود نگاشته، به گونه‌ای که تأمل در این مقدمات، بسیاری از ظرایف و ظرفیت‌های شخصیتی و منظومه فکری-فرهنگی او را برای خواننده کنج‌گاو بازمی‌نماید. تمام کتب زرین‌کوب -بجز نوشته‌هایی که بعد از وفات او و عمدتاً به همت قمرآریان منتشر شده‌اند- دارای مقدمه‌اند و در صدر برخی از کتاب‌ها نیز بیش از یک مقدمه دیده می‌شود: کتاب‌هایی همچون: از کوچه رندان، ارزش میراث صوفیه، با کاروان حله، در قلمرو وجدان، سر نی و

در نامگذاری هم، اصطلاح مشهور و جافتاده «مقدمه» در بیشتر مقدمات زرین‌کوب به چشم می‌خورد و بجز این اصطلاح، او از واژه‌هایی چون: «یادداشت» (آشنایی با نقد ادبی، بامداد اسلام، تاریخ در ترازو و تاریخ مردم ایران)، «دیباچه» (از کوچه رندان)، «گزارشنامه» (سر نی)، «پیشگفتار» (ارسطو و فن شعر) و «چند اعتراف از نویسنده» (چاپ اول دو قرن سکوت) بهره‌برده است. همچنین مقدمات زرین‌کوب بر آثار خویش به لحاظ کمیت و تعداد صفحات، متفاوت است؛ به گونه‌ای که این مقدمات از یک صفحه شروع می‌شود (= دفتر ایام، بامداد اسلام، تاریخ در ترازو و ...) و گاه تا

سی‌وهفت صفحه به طول می‌انجامد (از نی‌نامه). به طور میانگین، مقدمات، بین دو تا پنج صفحه در نوسان است و طولانی‌ترین آنها به ترتیب در کتب: از نی‌نامه (۳۷ صفحه)، آشنایی با نقد ادبی (۱۱ صفحه)، فرار از مدرسه و سرّ نی (هرکدام ۸ صفحه) آمده‌است. جالب اینکه در مقدمات زرّین‌کوب، بسیار کم به توضیحاتی درباره مندرجات و محتوای کتاب مورد نظر و بیان جزئی مطالب فصل‌ها برمی‌خوریم و او، تنها در مقدمه کتاب «از چیزهای دیگر» در حد پاراگرافی بسیار کوتاه، به معرفی اجمالی مقالات مندرج در این کتاب پرداخته‌است.^۵

در ادامه، نگارنده برای اثبات اهمیت و کارکرد مقدماتی که زرّین‌کوب بر آثار خویش نگاشته و همچنین اثبات این نکته که این «مقدمات»، «کارنامه روح» و آینه ضمیر نویسنده محسوب می‌شود، ذیل پنج عنوان به تفکیک و دسته‌بندی مطالب و مندرجات این مقدمات پرداخته‌است:

۲-۱- اطلاعات ادبی-علمی‌ای که ارتباطی مستقیم با موضوع مورد بحث دارد (نیمه مرئی و محسوس مقدمه)

بخشی از مقدمات زرّین‌کوب به دست‌دادن اطلاعات و دانش‌هایی در حوزه موضوع مورد نظر است که از آن می‌توان به نیمه آشکار و محسوس مقدمه یادکرد؛ زیرا با آماده‌سازی ذهن و ضمیر مخاطب، خواننده را برای ورود به بحث اصلی یاری می‌رساند. این بخش از مقدمات -دقیقاً همچون متن- بیانگر تسلط و اشراف نویسنده به موضوع مورد نظر و البته حاکی از دغدغه وی برای افزودن به آگاهی خواننده و ترسیم نمای کلی از موضوع کتاب است. فهرستی از این اطلاعات را می‌توان در نمونه‌های زیر مشاهده کرد:

(۱) بدون آشنایی با ویژگی‌های تصوّف، بسیاری از لطایف ادب و حکمت و جریان‌های فکری و فلسفی را نمی‌توان به‌درستی شناخت (زرّین‌کوب، ۱۳۶۹: ۷).

- (۲) رهایی از زنجیر و ظلمت دست و پاگیر خودی‌ها - که سرمنشأ همه محنت‌هاست - برکاتی برای آدمی به همراه می‌آورد (همو، ۱۳۶۶: ۱۳ و ۱۵).
- (۳) نقد روش‌مند و اخلاق‌مدارانه زرین‌کوب نسبت به افراد، محققان، مستشرقان، کتب، نسخه‌های خطی، مضامین و روایات که خود شامل موارد ذیل می‌شود:
- (۱-۳) ضعف و بیمارگونگی و پریشان و مغشوش‌بودن نقد ادبی امروز و گستاخی و دلیری و شوخی و بی‌باکی ناقدان معاصر (همو، ۱۳۷۴الف: ۹ و ۱۰).
- (۲-۳) نقد بر غالب نسخه‌های چاپی حافظ تا عصر حاضر؛ از جمله چاپ خانلری و احتمال تصرف در آن و دقیق‌نبودن چاپ غنی-قزوینی (همو، ۱۳۷۴ب: سیزده و چهارده).
- (۳-۳) عدم‌اعتماد به روایات تذکره‌نویسانی چون: دولتشاه، جامی و میرخواند درباره حافظ (همان: دوازده).
- (۴-۳) عدم‌اعتماد به روایات ضعیف و «شایعات اراجیف‌گونه» درباره مولانا و حتی نقد شخص مولانا که از ضعف‌های بشری خالی نبوده‌است (همو، ۱۳۶۹ج: ۱۴).
- (۵-۳) بااحتیاط تلقی کردن روایات فارسی و ابن‌جوزی درباره غزالی و اینکه این روایات، همه‌جا هم دقیق نیست (همو، ۱۳۶۹ه: هشت).
- (۶-۳) نقد بر محققان و ادیبان معاصر که برخی گفته‌هایشان ارزش چندانی ندارد و هیاهوی بسیار برای هیچ است (همو، ۱۳۷۴ج: ۷).
- (۷-۳) دوراندختنی‌بودن «جزئیات لاطائل» در کتب تاریخ ادبیات (همو، ۱۳۷۵الف: ت).
- (۸-۳) نقد بر انسان‌های «ملول‌طبع جهانباره عصر» که در «جامعه ماشینی‌زده و مصرف‌کننده» امروز اندیشه‌ای ندارند (همو، ۱۳۶۴: ۶).
- (۹-۳) نقد بر شرق‌شناسان و مورخان غربی که به گذشته باستانی مردم ایران به چشم یونانی‌های عهد اسخولیس و ارسطو می‌نگرند (همو، ۱۳۸۴: ۱۰).

۳-۱۰) قابل اتکانبودن ملاک‌های شرق‌شناسانی چون: «مونتمگری وات» در انتساب آثار غزالی و ترتیب منطقی آن‌ها (همو، ۱۳۶۹ ه: پنج).

۳-۱۱) درست‌نبودن داوری محققان اروپایی در ارزیابی آنچه مسلمانان به فرهنگ عرضه کرده‌اند (همو، ۱۳۷۶ ب: ۸).

۴) وضع و کاربرد دو اصطلاح «تاریخ ترکیبی» (= مجموعه زندگی یک دوره یا یک قوم) و «تاریخ تحلیلی» (= سرگذشت یک سلسله یا بنیادی خاص) (همو، ۱۳۷۳: ۵).

۵) اینکه تاریخ، بیان صرف حوادث و کشمکش‌ها نیست؛ بلکه زندگی، اخلاق و آداب، دردها و خوشی‌ها و ناخوشی‌های آدمیان نیز در آن دخیل است (همو، ۱۳۸۴: ۱۰).
اینکه زرین‌کوب، نام دو جلد کتاب تاریخ ایران قبل از اسلام خود را «تاریخ مردم ایران» (عنوان فرعی: کشمکش با قدرت‌ها) گذاشته است، مؤید نظر فوق است؛ زیرا تاریخ، اعتبار خویش را از همین دردها و رنج‌ها و آداب و رسوم کسب می‌کند.

۶) در توالی رویدادهای تاریخ پرفراز و نشیب قبل و بعد از اسلام، «وحدت و استمرار»، بیش از «کثرت و فاصله» به چشم می‌خورد (همو، ۱۳۷۴ و: ۶ و ۷).

۷) «گزیده» بودن مثنوی از هر روی و اینکه هر نوع گزیده و انتخابی از این کتاب، از هم گسستن اجزاء به هم پیوسته یک موجود زنده است (زرین‌کوب و قمرآریان، ۱۳۷۷: ۳۰).

۸) نادرستی اصرار و تأکید برخی معاصران بر اهمیت سنت در نقد ادبی و استناد به سخنان امثال: جرجانی، وطواط، شمس‌قیس، تفتازانی، خلیل‌بن‌احمد و سکاکی و لزوم کشف افق‌های تازه و تنوع‌طلبی در نقد ادبی (زرین‌کوب، ۱۳۷۲ ب: ۶).

۹) اهمیت زبان و بیان روشن در شعر و پرهیز از «ابهام» عاری از صداقت که کار شیادان و فریبکاران است (همان: ۸).

۱۰) فواید و مزیت‌هایی که زرین‌کوب برای موضوع مورد بحث برمی‌شمرد؛ از جمله:

۱-۱۰) فواید مطالعه و جستجو در تصوّف که اولاً مایه خرسندی و دلنوازی دنیای انسانیت امروز می‌شود؛ ثانیاً انسان ره‌گم‌کرده امروز را از خذلان و وانهادگی و یأس می‌رهاند و ثالثاً افق‌های روشن‌تر و وسیع‌تر یک انسانیت والاتر را به ارمغان می‌آورد (همو، ۱۳۶۹: ۷ و ۸).

۲-۱۰) سیر در مثنوی علاوه بر هدف عالی بخشیدن به زندگی حسّی، آدمی را از بن‌بست دنیایی که در امواج پوچی و دلزدگی فلسفه‌های مادی بورژوایی مستغرق شده، نجات می‌دهد و وی را از اینکه به فریب و دروغ یک وجدان فریب‌خورده تسلیم شود، ایمن می‌دارد (همو، ۱۳۶۶: ۱۳).

۳-۱۰) تعلیم «نی‌نامه» نیز فواید پنج‌گانه‌ای چون: محدود نکردن آدمی به علم بحثی، منحصرنکردن شریعت به خوف و خشیت و محنت، تبدیل زندگی به جاده دراز آهنگ شادمانه، از خود رهایی و تبدیل «جبر» به «عشق» را بشارت می‌دهد (همان: ۱۵).

۴-۱۰) مطالعه و مرور «از گذشته ادبی ایران»، اولاً به مثابه درآمدی بر ادبیات امروز است؛ ثانیاً معیاری برای ارزیابی میزان هماهنگی فرهنگ نسل حاضر به اقتضای عصر محسوب می‌شود و ثالثاً آهنگ شتاب حرکت عصر را در مسیر پیشرفت تکامل نشان می‌دهد (همو، ۱۳۷۵: الف).

۵-۱۰) فهم تاریخ انسانی و کسب تجربه‌ای عمیق از احوال وجدان انسانی در طی تحوّل و توالی قرن‌ها و نسل‌ها، اهمیت و فواید مطالعه تاریخ عقاید و ادیان محسوب می‌شود (همو، ۱۳۷۵: ج: ۷).

۶-۱۰) تأمل در تحوّل دایم و بی‌وقفه احوال و رویدادهای عالم، ضمن یادآوری پنج روزه نوبت آدمی به او، وی را به سوی کمال ممکن انسانی رهبری می‌کند و فرصت تزکیه و تمتّع مقرون به عدالت را به وی می‌بخشد (همو، ۱۳۷۴: ۷ و ۸).

این فهرست اطلاعات مستقیم آثار زرین کوب، علاوه بر اشتیاق و علاقه وی به گرایش‌ها و شاخه‌هایی چون: نقد ادبی، تصوف، تاریخ، تاریخ ادبیات و تاریخ عقاید و ادیان، بیانگر دغدغه او برای تشریح موضوع مورد بحث و کمک به افق ذهنی مخاطب، برای درک بهتر و عمیق‌تر موضوع است. در این فهرست، اطلاعات مربوط به نقد ادبی با ۱۴ مورد، بیشترین بسامد را به خود اختصاص داده‌است (به ترتیب شماره‌های ۳ [با یازده زیرمجموعه]، ۸ و ۹). این بسامد بالا نسبت به سایر موضوعات مندرج در بند (۱-۲)، بی‌دلیل نیست؛ زیرا نشان می‌دهد علی‌رغم شیفتگی و تمایل فراوان زرین کوب به منظومه‌های عرفانی، مثنوی و تاریخ به مفهوم گسترده آن، آنجا که بحث تحقیق در حوزه مبانی و اصول نقد ادبی به میان می‌آید، بیشترین دغدغه و تلاش ایشان، ابهام‌زدایی از مطلب و آشکارکردن یا تبیین موضوعات و مضامین برای مخاطب است و در واقع کارکرد مقدمه در بخش مرئی و محسوس آن، مگر جز این می‌تواند باشد؟ از این رو، مقدمه روش‌مند و بسامان، آن است که بدون تطویل کلام و پرهیز از مباحث انتزاعی، با ارائه اطلاعاتی عینی و محسوس در موضوع مورد نظر، مخاطب را برای ورود به دنیای متن آماده‌کند و در واقع یاریگر وی در فهم متن باشد (شکل ۱).

شکل ۱- نمودار بسامدی اطلاعات ادبی-علمی در مقدمات کتب عبدالحسین زرین کوب

۲-۲- اطلاعات و برداشت‌های پراکنده‌ای که به ظاهر ارتباط مستقیمی با موضوع

مورد بحث ندارد (نیمه نامرئی و مخفی مقدمه)

بخش دیگری از مقدمات آثار زرین‌کوب اطلاعات و آگاهی‌هایی است که به ظاهر با موضوع اثر، ارتباط مستقیمی ندارد؛ بلکه در سایر حوزه‌های علم و ادب و فرهنگ، به دانش و آگاهی مخاطب می‌افزاید. پراکندگی موضوعی این دسته از اطلاعات، به هیچ‌روی، دلیل کم‌اهمیتی آنها نیست و به اندازه اطلاعات مستقیم، برای خواننده کنجکاو و مشتاق، سود و منفعت در پی دارد. فهرستی از این اطلاعات، در نمونه‌های زیر قابل مشاهده است:

۱) ذکری از «طعانه» مثنوی و اینکه وی «بی‌دانشی» بوده و «غرض یا حسد» داشته است (همو، ۱۳۶۹ ج: ۷، ۸ و ۱۳). آیا می‌توان این بسط و تکرار زرین‌کوب درباره «طعانه حاسد» را تعریضی دانست به طعانگان عصر و «بدسگالانی چند که از عوانی بر حرف انسان انگشت می‌نهند» (همان: ۱۳). جملات پایانی پله‌پله تا ملاقات خدا، این حدس ما را تقویت می‌کند؛ آنجاکه زرین‌کوب در «این قحط‌سال دوستی و یاری» از «فرسودگی و افسردگی» خود سخن گفته و با مصراعی از حافظ، خود را تسکین می‌دهد: «گونه دل باش و نه ایام، چه خواهد بودن»؟

۲) طعن و تعریض به «ابن عربی» و آثار او که کمتر ترجمان حیات عرفانی و تجربه‌های صوفیانه سراسر است و خردپذیر است (زرین‌کوب و قمرآریان، ۱۳۷۷: ۳۲).

۳) اهمیت «مقدمه» و اینکه ارزش و حدود کار نویسنده را مشخص می‌کند و خواننده را به این نتیجه می‌رساند که کتاب، سودمند و خواندنی است یا بی‌فایده و ترک‌کردنی (زرین‌کوب، ۱۳۳۰: ج).

۴) نهایت دقت و ظرافت زرین‌کوب در نامگذاری عناوین کتب خویش، به گونه‌ای که هم متناسب با گوینده یا شاعر مورد نظر باشد و بتوان تصویر کوتاهی از زندگی، حیات و احیاناً «سلوک روحانی» صاحب اثر را دریافت و هم عنوان روشن و رسایی

داشته‌باشد؛ مانند: عناوین: «پله‌پله تا ملاقات خدا» که متناسب با گوینده مثنوی است (همو، ۱۳۶۹ج: ۷)؛ «از گذشته ادبی ایران» مناسب با مرور کوتاه نویسنده بر ادب گذشته (همو، ۱۳۷۵الف: پ)؛ «دفتر ایام» که نشانی از زندگی هرروزه آدمی است (همو، ۱۳۷۴ه: ۷)؛ «از چیزهای دیگر» که از همه چیز و از هیچ چیز است (همو، ۱۳۶۴: ۶) و «دو قرن سکوت»، نه دو قرن آشوب و غوغا؛ زیرا در این دو قرن، زبان ایرانی خاموشی گزیده بود (همو، ۱۳۹۰: ۲۰ و ۲۱).

۵) پیشنهادهایی که او در اثنای مقدمات خویش ارائه می‌دهد؛ از جمله: پیشنهاد الگوی تحوّل نظم و نثر بر اساس فرضیه تحوّل خلّاق و نظریه میراث و جهش تکاملی (همو، ۱۳۷۵الف: ب) یا پیشنهاد جایگزینی اصطلاح «علم برین» برای ترجمه «فلسفه اولی» (شاله، بی تا: ۷).

۶) آرزوهایی که زرین کوب در مقدمات خود طرح کرده و امیدوار است، برآورده شوند؛ از جمله:

۱-۶) آرزوی ترجمه کتاب ماسینیون با عنوان «مصیبت‌نامه حلاج» (زرین کوب، ۱۳۷۷ب: ۱۳).

۲-۶) آرزوی اینکه ای کاش اسناد مربوط به حلاج با واقعیت و بدون شیفتگی یا سوءتفاهم به ما رسیده بود (همان: ۸).

۳-۶) امیدواری از اینکه در کتاب «ارزش میراث صوفیه» مطالبی آمده باشد که در جای دیگر نیامده است (همو، ۱۳۷۷الف: ۱).

۴-۶) آرزوی زرین کوب مبنی بر اینکه مباحث کتاب «در قلمرو وجدان» به عمد از راه صواب منحرف نشده باشد و التزام تاریخ‌نگری، نویسنده را به تقصیر و قصور دچار نکرده باشد (همو، ۱۳۷۵ج: ۹).

۵-۶) آرزوی «یارگیری دوستی جوان» و همکاری علمی با ایشان تا شوق و شوری تازه در وی برانگیزد (همو، ۱۳۶۹ج: ۱۴).

۶-۶) آرزوی افزونی شوق و هیجان خوانندگان کتاب «کارنامه اسلام» در اخذ و توسعه دانش امروزی و گرفتارنشدن در دام غرور و آفت‌های آنچه به گذشته مربوط است (همو، ۱۳۷۶: ب: ۸).

۶-۷) آرزوی اینکه نویسنده، زیاده از «حقیقت‌جویی» عدول و تجاوز نکرده باشد (همو، ۱۳۹۰: ۲۱).

۷) افسوس از اینکه جرأت شنیدن دعوت نی‌نامه مولانا (= رهایی از خودی‌ها) در «من» و در «تو» نیست (همو، ۱۳۶۶: ۱۴).

۸) تحسین و تمجید از اشخاص و آثار علمی ایشان و ارج‌نهادن به کوشش و همت آن‌ها در تحقیق و تتبع: از جمله:

۸-۱) تمجید از کتاب پیراچ «تاریخ ایران باستان» حسن پیرنیا و اینکه متضمن فواید بسیاری است (همو، ۱۳۸۴: ۱۰).

۸-۲) تحسین از دقت و استقصای «مینورسکی» (Minorsky) در چاپ شرح قصیده ترسائیه و مقالات محققانه او در مسائل مربوط به ادب و فرهنگ ایران (مینورسکی، ۱۳۸۴: شش و هفت).

۸-۳) تمجید از کتاب «چشم‌انداز شعر معاصر» حمید زرین‌کوب و اینکه برای شناخت شعر معاصر، راهگشای ارزنده‌ای است (زرین‌کوب، ۱۳۷۲: ب: ۱۲ و ۱۳).

۸-۴) تمجید از کتاب نفیس «سیر حکمت در اروپا» ی فروغی (شاله، بی‌تا: ۵).

۹) ختم مقدمه با جملات و عبارات دعایی‌ای چون: «وَمِنَ اللَّهِ التَّوْفِيقُ» (زرین‌کوب، ۱۳۶۹: د: ۸)؛ «وَهُوَ وَلِيُّ التَّوْفِيقِ» (همو، ۱۳۷۴: ز: ۸)؛ «وَاللَّهُ وَلِيُّ السَّادَاتِ وَالرَّشَادِ» (همو، ۱۳۶۶: ۱۰)؛ «بِمَنِّهِ وَكَرَمِهِ» (همو، ۱۳۷۱: ۲)؛ «وَالسَّلَامُ» (همو، ۱۳۷۷: الف: ۱). جمله دعایی «بِمَنِّهِ وَكَرَمِهِ» با سه بار تکرار، بیشترین بسامد را در آثار زرین‌کوب دارد.

۱۰) حسن مقطع و پایان زیبا و تأثیرگذار برخی از مقدمات با مصراع‌ی معروف، آیه، عبارتی ادبی، از جمله:

۱-۱۰) پایان مقدمه کتاب نقش بر آب با آیه «إِذَا مَرَّوْا بِاللَّغْوِ مَرَّوْا كِرَامًا» (همو، ۱۳۷۴ز: ۸).

۲-۱۰) پایان دیباچه از کوچه رندان با مصراع: «که نه هر کو ورقی خواند، معانی دانست» (همو، ۱۳۷۴ب: هشت).

۳-۱۰) پایان مقدمه دو قرن سکوت با مصراع: «این متاعم که تو می‌بینی و کمتر زینم» (همو، ۱۳۹۰: ۲۱).

۴-۱۰) پایان مقدمه دفتر ایام با عبارت: «چه بیشی ز یک حرف در دفتری» (همو، ۱۳۷۴: ۷)!

۵-۱۰) پایان مقدمه بحر در کوزه با عبارتی متناسب با بحث و لمح‌هایی که آدمی را فراتر از بحر و کوزه می‌برد: «دولت آن است و کار آن کار» (همو، ۱۳۷۴د: ۸).

۶-۱۰) پایان مقدمه شعر بی‌دروغ شعر بی‌نقاب با مصراع: «عشق‌بازی نه من اول به جهان آوردم» (همو، ۱۳۷۲ب: ۹).

۷-۱۰) پایان مقدمه تاریخ در ترازو با مصراع نیمه‌تمام: «یاد یاران یار را ...» (همو، ۱۳۷۵ب: ۳).

تأمل در اطلاعات غیرمستقیم و برداشت‌های پراکنده مقدمات آثار زرین کوب، در عین حال که -همچون اطلاعات مستقیم- از وسعت دانش و دقت و تتبع وی حکایت کرده، گوشه‌هایی از ضمیر ناخودآگاه او را در قالب آرزوها و افسوس‌ها و تحسین‌ها می‌نمایاند؛ خواننده تیزهوش را به نتایج ذیل می‌رساند که:

نخست، بیشترین بسامد در این اطلاعات پراکنده مقدمات، از آن «آرزوهای زرین کوب است (۷ مورد) و در میان این آرزوها، آن دو موردی که وی آرزو کرده است که به عمد و زیاده از راه صواب و حقیقت‌جویی عدول نکرده‌باشد، می‌تواند بسیار برای

محققان امروز به لحاظ روش تحقیق و تقید به حقیقت آموزنده باشد. این آرزوی زرین‌کوب را امید به «تازه‌نویسی و نوجویی» در مباحث کتاب «ارزش میراث صوفیه» کامل می‌کند و نشان می‌دهد که «حقیقت‌جویی» همواره با «نوجویی» ارتباطی مستقیم دارد.

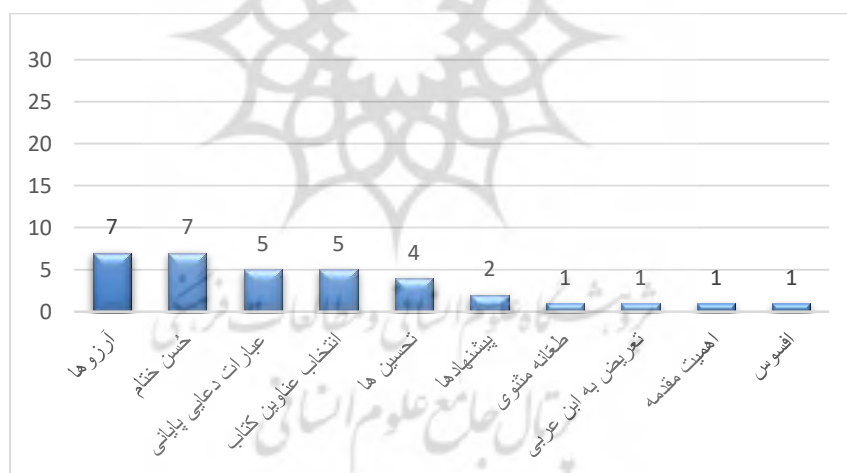
دوم، تحسین‌ها و تمجیدهای زرین‌کوب - که پس از آرزوها، بیشترین بسامد را در میان اطلاعات نامرئی مقدمات وی دارد- بیانگر وسعت نظر و دامنه وسیع مطالعات و اطلاعات وی در موضوعات مختلف است؛ از مطالعه در تاریخ ایران باستان گرفته تا قصیده ترسائیۀ خاقانی و چشم‌اندازهای شعر معاصر و سیر حکمت در اروپا. چنین تمجیدهایی از سوی محقق ژرف‌نگری چون زرین‌کوب، نشان می‌دهد که در امر تحقیق، یکسونگری و تعصب را باید کنار گذاشت و «تحقیق درست» را ارج نهاد؛ خواه نویسنده اش ایرانی باشد و خواه مستشرق؛ تألیف باشد یا ترجمه؛ تاریخ باشد یا فلسفه؛ ادب کلاسیک باشد یا شعر معاصر.

سوم، اذعان و تأکید نویسنده مورد نظر به ارزش و اهمیت «مقدمه» و تأثیر مثبت یا منفی مقدمات آثار در ذهن و ضمیر مخاطب، نشان می‌دهد که مقدمه سنجیده و بسامان، آینه متن و مجلای اندیشه‌ها و ضمیر ناخودآگاه نویسنده است؛ نکته‌ای که بنیان این پژوهش بر آن استوار شده و مقدمات خود زرین‌کوب، شاهدی صادق بر این گفتار اوست.

چهارم، حسن ختام و پایان هنرمندانه اغلب مقدمات زرین‌کوب و پیوند ظریف و هوشمندانه این حسن ختام‌ها با موضوع کتاب و زمینه پژوهش، نکته دیگری است که از تأمل در مقدمات حاصل می‌شود؛ چنانکه عبارت (آیه) پایانی مقدمه «نقش بر آب»، پیوند هوشمندانه‌ای با موضوع و مقاله اصلی کتاب دارد که کوششی است در ترسیم خطوط اصلی زندگی و سیمای جسم و روح ایشان؛ کوششی که به قول خود او، تلاشی برای «دستیابی به غیر ممکن» است. همچنین دیباچه «از کوچه رندان»، با مصراعی از

خود حافظ، بسیار رندانه پایان یافته است و زرّین کوب با زیرکی تمام می‌خواهد بگوید که در مطالعات مربوط به حافظ‌شناسی، معنی، دیگر است و دعوی، دیگر: «که نه هر کو ورقی خواند، معانی دانست».

به‌علاوه اگر با نگرشی هرمنوتیکی به حُسن ختام مقدمه «دو قرن سکوت»: (این متاعم که تو می‌بینی و کمتر زینم) بنگریم، ژرفای اندیشه نویسنده بیشتر بر ما آشکار می‌شود که اولاً انتخاب زیرکانه این مصراع حافظ، پاسخی است به «طعّانگان و بدسگالان عصر» که بسیار بر سخنان وی در کتاب مورد نظر، خرده گرفتند؛ ثانیاً بیانگر تواضع و بی‌ادعایی زرّین کوب است که خود، بارها در مقدمات آثارش بدان اشاره کرده که ادعای وصول به حقیقت را نداشته و در کتاب مذکور به هیچ‌روی، ادعا نداشته که «وظیفه مورّخی محقّق» را ادا کرده باشد (شکل ۲).

شکل ۲- نمودار بسامدی اطلاعات و برداشت‌های پراکنده در مقدمات کتب عبدالحسین زرّین کوب

۲-۳- اطلاعاتی درباره ویژگی‌ها و خصلت‌های نویسنده (روانشناسی شخصیت زرین کوب)

تأمل در مقدمات و تدقیق در زوایای آشکار و پنهان آن، خواننده را با ویژگی‌ها، صفات، خصایل و به طور کلی، شخصیت نویسنده آشنایی می‌کند و آثار زرین کوب هم از این قاعده مستثنا نیست؛ به گونه‌ای که به خوبی می‌توان صفاتی چون: اشتیاق به مطالعه و روحیه تحقیق و سخت‌کوشی، تواضع و بی‌ادعایی، صداقت و انصاف، شیفتگی به عارفان، عقلانیت و معنویت و ده‌ها ویژگی دیگر را در مقدمات نویسنده مورد نظر یافت و از هر کدام از آن‌ها ادب درس و ادب نفس آموخت. این اطلاعات و ویژگی‌های شخصیتی - که جز در مقدمات یافت نمی‌شود - بسیار مغتنم و ارزشمند است؛ زیرا نویسنده، فارغ از متن و بحث اصلی، با صداقت و یکرویی، چهره خود را آن‌چنان‌که هست، می‌نمایاند و مخاطبان آثار خویش را در تجارب زیسته و آزموده خود شریک می‌کند و چه بسا خواننده‌ای که با مطالعه و همذات‌پنداری با تجارب گرانها و روحيات وی، آن‌قدر سرشار و نکته‌آموز می‌شود که از گلستان پربار کتاب، به سایه مقدمات آن اکتفا می‌کند و مدعی می‌شود که «رطلِ گران» مقدمه «ما را بس».

در ادامه به مهم‌ترین ویژگی‌های شخصیتی زرین کوب در مقدمات اشاره می‌کنیم:

(۱) روحیه تحقیق و خرسندی فراوان به واسطه اشتغال مداوم به جستجو و مطالعه و «لذت شوق و پویه بی‌بهره» که هیچ‌گاه او را رها نکرده است (زرین کوب، ۱۳۷۴: ۷). این اشتغال مدام به مطالعه و تحقیق که سر مشقی مفید برای طالب علم امروزی است، وی را بر آن می‌داشت که برای نگارش هریک از آثار خود سال‌ها و ماه‌ها جستجو کند و سپس بنویسد؛ چنانکه نگارش «از کوچه زندان» حاصل سال‌ها جستجو در دیوان حافظ بوده است (همو، ۱۳۷۴: ب: چهارده)؛ نگارش «پیر گنج» در جستجوی ناکجا آباد، حدود بیست سالی به طول انجامیده (همو، ۱۳۷۲: الف: ۵)؛ تدوین کتاب «آشنایی با نقد ادبی»، نتیجه پانزده سال «مطالعه مستمر» زرین کوب بوده است (همو، ۱۳۷۴: الف: ۱۷) و ابیات

برگزیده «از نی‌نامه» حاصل سال‌ها مطالعه مستمر تقریباً بی‌وقفه و فتور در مثنوی بوده است (زرین‌کوب و آریان، ۱۳۷۷: ۳۰). جالب اینکه این روحیه تحقیق در ترجمه‌های زرین‌کوب هم به چشم می‌خورد؛ چنانکه در ترجمه «فن شعر» ارسطو، مقدمه‌ای صدونه صفحه‌ای درباره زندگی و آثار و اندیشه ارسطو آمده است و چنین دقت‌ها و نکته‌بینی‌ها به قول خود ایشان، یعنی «تحقیق درست». به علاوه چنین ژرف‌نگری‌هایی، گاه رنگ و بوی فلسفی و کلامی به برخی مقدمات ایشان داده است؛ از جمله تأمل و تشکیک در «حیات انسانی» که آیا «غایت و معنایی دارد و به زحمت تحمّل و تجربه‌ای می‌ارزد یا نه» (زرین‌کوب، ۱۳۷۵: ج ۸)؟

۲) شیفتگی زرین‌کوب به علوم و دانش‌هایی چون: الف) ادبیات فارسی (قدیم و جدید)؛ ب) تاریخ‌نگری و تاریخ‌نگاری که از مقدمات وی بر کتب تاریخی‌اش به‌خوبی مشهود است؛ از جمله: بامداد اسلام، کارنامه اسلام، دو قرن سکوت، روزگاران ایران و تاریخ ایران بعد از اسلام. درواقع زرین‌کوب، اولین محقق ایرانی است که با حوصله و دقت علمی فراوان، به حوزه تاریخ و تاریخ‌نگاری توجه نشان داده (اتحاد، ۱۳۸۷، ج ۱۲: ۴۵) و از دید او هیچ‌چیز، حتی عرفان، از قلمرو تاریخ بیرون نیست (زرین‌کوب، ۱۳۷۴: ۹۷؛ پ) مطالعه ادیان، کلام، فلسفه، سیر آراء و عقاید که با ترجمه کتاب «متافیزیک» شاله (Challaye) آغاز شد و سپس به تألیف کتبی چون: با کاروان اندیشه، در قلمرو وجدان و نه شرقی، نه غربی؛ انسانی انجامید؛ کتاب‌هایی که زرین‌کوب را با این اعتقاد ضمنی که «بدون تأمل در تاریخ عقاید و ادیان، فهم تاریخ انسانی، آسان نیست» (همو، ۱۳۷۵: ج ۷) به نگارش آنها واداشت.

۳) شیفتگی به فرهنگ ایرانی و تصوّف و اینکه تصوّف -که بُعد انسانی فرهنگ ایرانی است- به کمک «اخلاق و تربیت و کلام و حکمت»، عناصر فرهنگ ایرانی را شکل می‌دهد (همو، ۱۳۷۶: ۱). در واقع بدون آشنایی با تصوّف و شناخت آن، بسیاری از لطایف ادب و حکمت، پاره‌ای از دقایق واقعیات تاریخ این سرزمین، بسیاری از

جریان‌های فکری و فلسفی و بخشی از نهضت‌های اجتماعی ایران را به درستی نمی‌توان شناخت (همو، ۱۳۶۹: ۷).

۴) شیفتگی و اشتیاق فراوان به عارفان و «رهروان رازآشنا» که بدون همدلی با آن‌ها «نویسنده چگونه می‌توانست در این سرزمین‌های درشتناک و وهم‌انگیز گام‌بگذارد» (همو، ۱۳۷۶: ۲)؟ کمترین تأمل در کتب سه‌گانه زرین‌کوب در زمینه تصوف (ارزش میراث صوفیه، جستجو در تصوف ایران و دنباله جستجو در تصوف ایران)، نشان‌می‌دهد که گویی وی با هریک از این عارفان جداگانه زیسته است (اتحاد، ۱۳۸۷، ج ۱۲: ۸۸ و ۸۹).

۵) علاقه به شخصیت و اندیشه «حلاج» و اینکه او از کودکی به مطالعه و جستجو درباره حلاج پرداخته‌است (زرین‌کوب، ۱۳۷۷: ۹).

۶) شیفتگی به شخصیت و زندگی «غزالی» که از مقدمه مفصل زرین‌کوب بر کتاب «فرار از مدرسه» به‌خوبی آشکار می‌شود و «آن‌چنان با همدلی اندیشه ابوحامد غزالی را می‌کاود که خواننده می‌پندارد که مگر با غزالی هم‌فکر است یا دست‌کم وی را برحق می‌پندارد» (ذکاوتی، ۱۳۷۸: ۲۴). اگر از دید روان‌شناسی شخصیت، به مقدمه وی به «فرار از مدرسه» بنگریم، درمی‌یابیم که گویی این همه جذابیت و تحول روحی غزالی، آینه‌ای از زندگی و تأملات خود زرین‌کوب است و چه‌بسا «الْمُنْقَذُ مِنَ الضَّلَالِ» یکبار دیگر پس از قرن‌ها، در زندگی و اندیشه خود زرین‌کوب اتفاق افتاده باشد؛ حدسی که جمله پایانی «فرار از مدرسه» آن را بیشتر تقویت می‌کند که: «آیا در فرار از مدرسه هم مثل قهرمان خویش، گهگاه در حصار مدرسه نمانده‌ام» (زرین‌کوب، ۱۳۶۹: یازده)؟

۷) شیفتگی و اشتیاق وافر به مولوی و مثنوی که از مقدمات کتبی که نویسنده مورد نظر درباره مولوی و مثنوی نوشته، به‌خوبی به چشم می‌خورد؛ به‌ویژه مقدمات «سرّ نی» و «بحر در کوزه» که بسیار شورانگیز و جذاب است و از «همدلی و همجوشی» زرین‌کوب با مثنوی و مولانا و همچنین اشتراک در مواجهه وقت‌گوینده حکایت می‌کند؛

به قول خود او: «هربار که از نی‌نامه و نی‌سخن در میان می‌آید، احساس می‌کنم که جز با همجوشی با آن دمنده‌ای که در این نی جادویی می‌دمد، نمی‌توانم ذوق و شور این آهنگ آسمانی را ادراک کنم» (همو، ۱۳۶۶: ۱۶). مولانا به دلیل طرز سلوک و به‌ویژه تهوّر تحسین‌برانگیز او در رهایی از غرور عالمانه در نظر زرّین‌کوب به عنوان یک رهبر اخلاقی و یک مصلح اجتماعی درخور تمجید است (محمدخانی، ۱۳۷۸: ۱۱).

۸) احتمال تجربه معنوی (عرفانی) زرّین‌کوب در اثر غور فراوان در مثنوی و تأکید فراوان وی مبنی بر اینکه محقق، تنها نباید به کاویدن ریشه‌ها و مطلق جستجو و تحقیق بپردازد؛ بلکه گاه باید در سایه دلنواز درخت مثنوی بیاساید و به «شاخه‌های آسمان‌گرای» این درخت توجه کند (زرّین‌کوب، ۱۳۶۶: ۱۲)؛ بنابراین باید به‌جز زمین، به آسمان هم نگریست تا بتوان از «لمحه‌های نادر و نورانی و جاودانه» نیز بهره‌برد (همو، ۱۳۷۴: ۸).

۹) اقبال به «معنویت» و اعتقاد به زندگی پس از مرگ و رهایی از زندان و «غریستان جسم» و اینکه آدمی گاه باید از دنیای متمدن و فرهنگ تنازع بقای عصر ماشینی - که جز پوچی و دلزدگی و فریب‌خوردگی ثمری ندارد - چشم‌پوشد و به معنویت، سلامی دوباره بکند (همان، ۱۳۶۶: ۴۵؛ همچنین ر.ک.: اتحاد، ۱۳۸۷، ج ۱۲: ۹۷).

۱۰) اشاره به دو رکن اصلی ناکجاآباد نظامی که زرّین‌کوب از آنها با عناوین «تربیت و اخلاق» نام می‌برد (زرّین‌کوب، ۱۳۷۲ الف: ۴)؛ از ناخودآگاه و روش زیست زرّین‌کوب مایه می‌گیرد و طبعاً در زندگی و سلوک خود او به‌طور مستمر جریان داشته است.

۱۱) وسعت نظر و بی‌تعصبی نسبت به سه حوزه «فرهنگ پیش از اسلام»، «فرهنگ اسلامی» و «مجموعه فرهنگ جهانی» و اینکه این سه قلمرو فرهنگ، مشترکاً پایه‌های فرهنگ و ادب بشری را بنانده‌اند و محقق منصف به هر سه فرهنگ به دیده احترام می‌نگرد. یکی گذشته باستانی مردم ایران (دوران قبل از اسلام) که به رغم کوتاه‌بینان و

ملول‌طبعان بی‌حاصل نبوده‌است و بدون توجه به آن دوران طولانی، تاریخ مردم ایران در عهد اسلام را هم نمی‌توان در تمام ابعاد آن به‌درستی ارزیابی کرد (همو، ۱۳۸۴: ۹؛ ۱۳۷۴و: ۷ و ۱۳۷۵د: ۵). دوم فرهنگ اسلامی که نویسنده در مقدمه یک صفحه‌ای خود بر «بامداد اسلام» شیفتگی خود را به آن نشان می‌دهد و از دین اسلام با عنوان «دین بزرگ که در روشنی تاریخ به وجود آمد» و از شخص پیامبر اسلام، با عنوان «مردی حماسه آفرین» یاد کرده‌است (همو، ۱۳۶۲: ۷). سوم فرهنگ جهانی که ارزش انسانی فوق‌العاده‌ای دارد و فرهنگ اسلامی و ماقبل اسلام ایران را جز در مجموعه فرهنگ جهانی نمی‌توان به درستی ارزیابی کرد (همو، ۱۳۶۹ب: ۷).

۱۲) ناخرسندی‌ها، نومی‌ها، رنجوری‌ها، افسردگی‌ها و خستگی‌هایی که زرین‌کوب به‌کرات (و دقیقاً با همین عبارات) در مقدمات خود از آن‌ها سخن گفته و مسبب آن‌ها عواملی چون: بیماری طولانی و مسافرت‌های بی‌سرانجام درمانی، غربت‌های هول و ترک یار و دیار، گم شدن کتاب‌هایی چون: انسان الهی، نردبان آسمان و بخش‌هایی از بحر در کوزه (بنگرید به: با کاروان حله: ۸؛ جستجو در تصوف ایران: ۲؛ سرّ نی: ۹ و بحر در کوزه: ۷) و سرانجام آشفتگی‌ها و نابسامانی‌های عصر و زمانه بوده‌است؛ عصر «بی‌حوصله و همراه با هول و شتاب» با همان تصویرهای «گسسته، قلم‌انداز و کنایه‌آمیز» عصر حلاج (همو، ۱۳۷۷ب: ۹) و عصر «نومیدی و بیزاری از کرّ و فرّ مستی جنگباره و مستبد که با خونریزی و خودرأیی خواسته‌اند به هرگونه بی‌رسمی که در این گنجۀ جهانی هست، خاتمه‌دهند» (همو، ۱۳۷۲الف: ۴).

۱۳) فروتنی، تواضع و بی‌ادعایی زرین‌کوب در مقدمات آثارش که بارها و بارها تکرار شده تا بدانجا که در مصاحبه‌ای در پایان عمر، آثار خویش را تنها مستی یادداشت و اندیشه‌هایی دانسته که هزاران صفحه کاغذ را با آنها سیاه کرده و در مقابل نوشته‌های افلاطون، شکسپیر، تولستوی، سعدی و مولانا، آثار خویش را «سیاه‌مشق» نامیده‌است (محمّدخانی، ۱۳۷۸: ۱۱). او بارها در مقدمات خویش، ادعای وصول به حقیقت را رد

کرده و کتاب‌ها و مقالات خویش را عاملی جهت پاسخگویی به حس کنجکاوی خویش دانسته و البته بیش از این هم دعوی دیگری نداشته‌است (زرین‌کوب، ۱۳۹۰: ۲۱ و ۱۳۶۶: ۸).

همین فروتنی و بی‌ادعایی زرین‌کوب، به حذف عامدانه دیباچه احمد آرام بر چاپ اول «کارنامه اسلام» انجامیده؛ دقیقاً به دلیل آنچه نویسنده از آن به حسن ظن بیش از حد آرام نسبت به خود یاد کرده‌است (همو، ۱۳۷۶ب: ۷). این فروتنی ایشان، حتی گاه به «شرم و خجلت» وی منجر شده؛ شرم از تقدیم کتاب «تاریخ ایران بعد از اسلام» به دوستان «حقیقت، انسانیت و ایران» (همو، ۱۳۷۳: ۹) و خجلت از پاره‌ای لغات نامأنوس و تعبیرات غیرمعمول آثار خویش نزد خوانندگان (همو، ۱۳۶۹ج: ۱۳).

۱۴) امکان هرگونه لغزش و خطا در آثار و اذعان زرین‌کوب به اینکه از «یک ظلم جهول» نمی‌توان توقع داشت که بی‌خطا بماند (همو، ۱۳۷۲ب: ۹) و البته ایمن نبودن از «ضعف و نقص بشری» که از لوازم طبیعت انسانی محسوب می‌شده‌است (همو، ۱۳۷۴ج: ۸؛ ۱۳۷۵د: ۶ و محمدخانی، ۱۳۷۸: ۴). اعتراف و اقرارنامه وی در چاپ دوم «دو قرن سکوت» و اذعان بر «خطاهای تعصب‌آمیز» خویش در چاپ اول کتاب به دلیل «خامی و تعصب»، به‌یقین درس و پندی بزرگ را در حوزه روش تحقیق برای محقق امروزی در پی دارد و به قول خود ایشان: «چه لزومی دارد آدمی بیهوده از آنچه سابق به خطا پنداشته، دفاع کند» (زرین‌کوب، ۱۳۹۰: ۱۹ و ۲۰).

۱۵) صداقت و انصاف زرین‌کوب در آثار خویش و احترام به خوانندگان آثارش؛ نخست، در عهد و پیمانی که با خواننده کتاب خویش بسته که تاریخ را به زرق، دروغ، غرور و فریب نیالاید و تنها حقیقت را بجوید (همو، ۱۳۹۰: ۲۰)؛ دوم، انصاف در اینکه در مقدمه «از گذشته ادبی ایران» از نقد مرحوم مطهری بر «دو قرن سکوت» یاد کرده و خوانندگان را به کتاب ایشان ارجاع داده‌است (همو، ۱۳۷۵الف: پ) و سوم، احترام به توقعات و انتظارات خوانندگانی که از پیچیده‌نویسی زرین‌کوب شکوه کرده و از وی

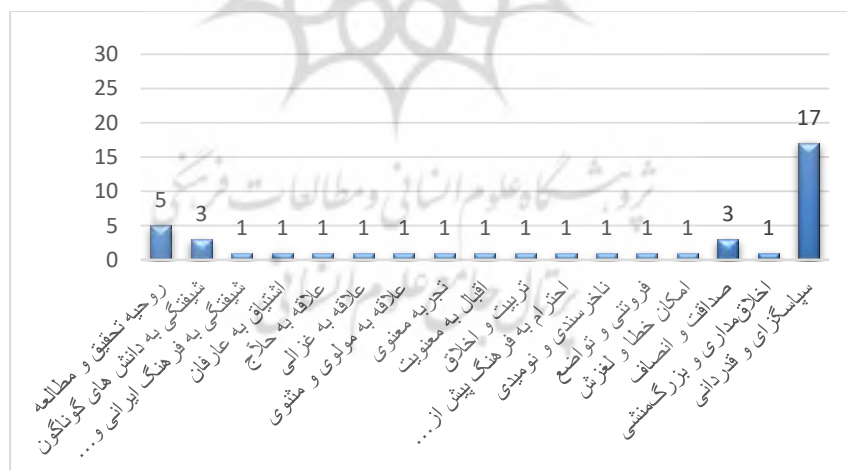
نگارش کتابی سهل‌تر درباره مولانا درخواست کرده‌اند و البته وفای به عهد نویسنده همراه با اظهار «شرمندگی و خجالت» (همو، ۱۳۶۹ ج: ۱۲).

۱۶) اخلاق‌مداری و بزرگ‌منشی زرین‌کوب آنجا که از سارق کتاب «نردبان آسمان» با لقب «فرزانه‌ای صاحب احسان» یاد کرده، از وی خواهش می‌کند که اگر کتاب را به نام خود چاپ کند، «مایه آسوده‌خاطری و حتی منت‌پذیری» وی (نویسنده) می‌شود (همان: ۱۴).

۱۷) روحیه سپاسگزاری و قدردانی زرین‌کوب از همکاران و دوستانی که در چاپ کتاب‌ها و مقالات، او را یاری‌رسانده‌اند و بیشترین سپاسگزاری‌ها به ترتیب از: همسر خویش (قمرآریان)، دختر گرانمایه و پُرمهر و فرزند معنوی ایشان: خانم فاطمه زندگی که «خوش‌نیکو به جا آورد عهد و شرط فرزندی» (همان، ۱۳۷۵ الف: ث) و برادران: عظیم، حمید، روزبه و خلیل زرین‌کوب صورت گرفته است. همچنین نام استادان و یاریگرانی چون: فروزانفر، باستانی‌پاریزی، شفیعی‌کدکنی، افشار، خدیوجم، علی‌فاضل، اسلامی‌ندوشن، ماحوزی، صارمی، اجتماعی‌جندقی، علی‌اصغر علمی در فهرست سپاسمندی‌های مقدمات آثار به چشم می‌خورد.

اگر مقدماتی که بزرگان بر آثار خود نگاشته‌اند، تنها همین یک مزیت را داشت که به کمک آنها می‌توانستیم به روان‌شناسی شخصیت نویسنده، خصلت‌ها، عادات و خُلقیات وی پی‌بریم، برای اثبات اهمیت و ارزش دیباچه‌ها کافی بود. دیباچه‌های زرین‌کوب هم از این قاعده مستثنی نیست؛ زیرا آینه‌ای است که تصویر صفات شخصیتی وی را به‌خوبی به مخاطب می‌نمایاند و سرّ ضمیر او را بیش از پیش، هویدامی‌کند. از این مقدمه‌ها پی‌می‌بریم که اولویت اصلی زرین‌کوب در زندگی، مطالعه و تحقیق و خرسندی و رضایت باطن از این شیوه زیست بوده است؛ مطالعات و تتبعاتی که همزمان در زمینه و گرایش‌های گوناگونی چون: ادبیات فارسی، تاریخ، سیر آراء و عقاید، تصوّف و فرهنگ به معنای وسیع و گسترده آن (= فرهنگ ایرانی، فرهنگ

اسلامی، فرهنگ پیش از اسلام و فرهنگ جهانی) جریان داشته، به سرشاری و پرباری آثار وی می افزوده است. به علاوه اخلاق‌مداری، اقبال به معنویت، پایبندی به تربیت و اخلاق، صداقت و انصاف، خصلت‌هایی است که مطالعه مستمر در عرفان و تصوف (به‌ویژه سخنان حلاج و مولانا) به زرین‌کوب بخشیده است؛ خصایلی که در بطن خود دو ویژگی دیگر شخصیتی نصیب وی کرده است: یکی فروتنی همراه با شرم و خجلت و دوم ایمن نبودن از ضعف بشری و پذیرفتن امکان لغزش و خطا در آثار. به راستی روان‌شناسی شخصیت نویسنده در کدام قسمت از آثار نویسندگان بجز مقدمه، این‌گونه می‌تواند آینگی کند؟ جالب اینکه در تقسیم‌بندی پنج‌گانه این مقاله هم، بسامد اطلاعاتی که درباره ویژگی‌ها و روان‌شناسی شخصیت زرین‌کوب است، بیش از موارد دیگر است و این فراوانی داده‌ها، تصادفی نیست و گویا ایشان به عمد در مقدمه‌های خود -مستقیم و غیرمستقیم- راز درون خویش را برملا می‌کند تا شاید طالب علم جوان و مشتاق را روزی به کار آید (شکل ۳).

شکل ۳- نمودار بسامدی ویژگی‌ها و خصلت‌های نویسنده در مقدمات کتب عبدالحسین

زرین‌کوب

۲-۴- آموزش مستقیم و غیرمستقیم «تحقیق درست» و «روش تحقیق» در اثنای مقدمه

بسیاری از مقدمات زرین‌کوب، جنبه آموزشی و تعلیمی دارد و او در اثنای مقدمه -مستقیم و غیرمستقیم- روش درست تحقیق و پژوهش را به طالبان علم و خوانندگان آثار خود آموزش می‌دهد و اگر مقدمات وی، تنها همین یک ویژگی را داشت، برای اثبات شأن علمی و غور و تعمق او در موضوع مورد نظر کافی بود. این ویژگی، تقریباً در مقدمات تمام آثار زرین‌کوب، به چشم می‌خورد؛ حوزه‌های مربوط به ادبیات، نقد ادبی، تاریخ، فلسفه، تصوف و کلام اسلامی و کتبی چون: با کاروان حله، آشنایی با نقد ادبی، روزگاران ایران، فرار از مدرسه، سرّ نی و در قلمرو وجدان؛ برای نمونه:

(۱) مقدمه کتاب «از گذشته ادبی ایران»، خود، کتابچه‌ای از بحث‌های نظری، ادبی، تاریخ ادبیاتی، و نقد ادبی است و تصریح زرین‌کوب بر اینکه «یکسونگری و شتاب‌زدگی»، آفت عمده نقد و شناخت آثار و فنون ادب و فرهنگ است، از آموزش دادن «روش تحقیق» خالی نیست (زرین‌کوب، ۱۳۷۵ الف: پ).

(۲) در جایی از مقدمه نویسنده بر «بحر در کوزه» برمی‌آید که وی توافق چندانی هم با معیارها و نظریه‌های جدید برای درک آثار و متون کهن ندارد؛ چنانکه برخلاف قائلان به هرمنوتیک، معتقد است که جز از دیدگاه خاص گوینده اثر و همدلی با او نمی‌توان به تمتع و التذاذ هنری دست‌یافت و برخی معیارهای عصر خردگرایی، راه ورود به قلعه‌های جادویی متون کهن -از جمله مثنوی- را برگزیده مسدود می‌کند (همو، ۱۳۷۴ د: ۸).

(۳) هشدار زرین‌کوب به طالب علمان مبنی بر اینکه لزوماً ذوق رایج در یک عصر را با آنچه در گذشته رایج بوده است، یکسان‌نپندارند؛ زیرا اولاً از لازمه احتیاط علمی به‌دور است (زرین‌کوب و قمرآریان، ۱۳۷۷: ۳۶)؛ ثانیاً محیط و تربیت و آرمان

تهذیب‌یافتگان امروز به کلی با تهذیب‌یافتگان قدیم متفاوت است (زرین‌کوب، ۱۳۷۲: ۷).

۴) شیفتگی فراوان زرین‌کوب به تصوّف و میراث دیرینه فرهنگ ایران، مانع از بیان کاستی‌ها و نادرستی‌ها و بعضاً عناصر منحط آمیخته به خرافات تصوّف و برخی تعالیم صوفیه نشده است (همو، ۱۳۷۶: ۲) و اینکه وی بارها جستجو در تصوّف را در «محدوده تحقیق و شناخت بی‌طرفانه علمی» و به دور از هرگونه «شوق و نفرت» یا «ردّ و قبول» الزامی‌کند (همو، ۱۳۶۹: ۷) حاکی از انصاف علمی وی در پژوهش و دوری از هرگونه حُبّ و بغض شخصی در امر تحقیق است و مگر روش تحقیق درست، جز این است؟

۵) نقد درست مآخذی که گذشتگان و مستشرقان درباره غزالی نوشته‌اند، به همراه تأکید و اصرار درباره اهمیت ترتیب و توالی آثار غزالی و نقش این ترتیب و توالی در ترسیم جهان فکری و زندگانی وی، نکته‌ای مهم در مطالعات مربوط به نقد ادبی و تاریخ ادبیات‌نگاری است (همو، ۱۳۶۹: پنج). ضمن اینکه دامنه وسیع مطالعات زرین‌کوب درباره غزالی (در مقدمه) و استناد به منابع قدیمی‌ای چون: فارسی، ابن جوزی، ابن اثیر، ابن خلّکان، ابن عساکر، ذهبی، سبکی، یافعی و مستشرقانی چون: وات (Vate)، پالاسیوس (Palacios)، ونسینک (Wensinck)، اوبرمان (Huberman)، بویژ (Bawij) و... بهترین آموزه درباره روش تحقیق و پژوهش اصیل و مایه‌دار است.

۶) بسیاری از مطالبی که زرین‌کوب در مقدمه «روزگاران ایران» آورده است، جنبه آموزشی و تعلیمی دارد و آدمی را از خطاها و لغزش‌ها در راه تحقیق (به‌ویژه در حوزه تاریخ و تاریخ‌نگاری) بازمی‌دارد؛ برای نمونه:

۱-۶) اهمیت نگاه به گذشته (همو، ۱۳۷۵: ۷ و ۸).

۲-۶) خیره‌سری و شوخ‌چشمی آدمی در تکرار خطاهای گذشته (همان، ۷).

۳-۶) توهم غالب اهل هر عصر از اینکه عصر خودشان را آخر عهد دنیا و پایان خط سیر تاریخ و مالک گذشته و آینده و سازنده سرنوشت تاریخ و فرهنگ می‌پندارند (همانجا).

۴-۶) مورخ هوشیار و اینکه عشق به حقیقت، انسانیت و عدالت در وجود او نهادینه شده است (همان: ۸).

۷) مورخ هر چقدر هم که ادعای بی‌طرفی داشته‌باشد، از وقتی که موضوع کار خویش را انتخاب و شروع می‌کند، از بی‌طرفی صرف (که لازمه حقیقت‌جویی است) خارج می‌شود؛ نکته‌ای که زرین‌کوب سال‌ها پیش بدان اشاره کرده و هنوز هم در صحت آن تردیدی ندارد (همان، ۱۳۷۷ب: ۱۲).

۸) اهمیت مطالعه تاریخ عقاید و ادیان، زیرا خود تجربه‌ای عمیق از احوال وجدان انسانی در طی تحول و توالی قرن‌ها و نسل‌ها محسوب می‌شود و به کمک آن می‌توان به شناخت اخلاق و وجدان نائل شد (همو، ۱۳۷۵ج: ۷).

زرین‌کوب در این دسته از یادداشت‌های دیباچه‌هایش به مخاطبان خویش یادآوری می‌کند که آفت نقد، شتاب‌زدگی و یک‌جانبه‌نگری است و منتقد منصف باید از این دو آفت در نقد و تحقیق دوری کند. همچنین بر منتقد و محقق ژرف‌نگر لازم است که نخست، نظریه‌های جدید در حوزه نقد و تحلیل متون ادبی را به‌خوبی درک و هضم کند و دیگر اینکه هنگام تحلیل متون ادب کلاسیک، آن نظریه‌ها را به‌درستی و به‌موقع و به میزان متعادل به کاربندد و از گرفتاری در دام «نظریه‌زدگی» بپرهیزد. به‌علاوه یادآوری نکاتی چون: الزام به دریافت تفاوت‌ها و تمایزهای میان ذوق و معیارهای درون‌متنی مربوط به داوری و انتقاد در ادوار مختلف و در نظر گرفتن عوامل برون‌متنی‌ای چون: محیط و مخاطبان و آرمان‌ها هنگام نقد و سنجش، رعایت انصاف علمی در تحقیق و متن را به مثابه متن کاویدن نه از زاویه پیش‌فرض‌های جانبدارانه یا کارشکنانه به متن نگریستن، رعایت جانب احتیاط و لازمه کاربست تفکر انتقادی نسبت به آثار گذشتگان

و مستشرقان و هوشیاری محقق در گرفتار نشدن در دامی که افراد در تحمیل جهان‌بینی‌ها و دیدگاه‌های ایدئولوژیک و گرایش‌های سیاسی خود به متن -به‌ویژه در ساحت‌های تاریخ، تاریخ عقاید، تصوف و فلسفه و کلام- گسترده‌اند، عمده‌ترین دغدغه‌ها و حساسیت‌های زرین‌کوب در این‌گونه یادداشت‌ها است. تأمل در موارد مذکور، خواننده را برآن می‌دارد که به جای «مقدمه» و تلقی رایج کم‌اهمیت‌بودن آن نزد هم‌عصران، گویا با «متن» یا «بحثی» پژوهشی روبروست که رسالتش تنها آموزش روش تحقیق و بیان معیارها، فنون و آفت‌های «تحقیق درست» است (شکل ۴).

شکل ۴- نمودار بسامدی اطلاعاتی درباره آموزش مستقیم و غیرمستقیم «تحقیق درست» و

«روش تحقیق» در مقدمات کتب عبدالحسین زرین‌کوب

۲-۵- اطلاعات کتاب‌شناسی مندرج در مقدمات که ارتباط مستقیمی با موضوع

مورد بحث دارد.

با تأمل در مقدمات آثار زرین‌کوب، به‌کرات به اطلاعات پراکنده و در عین حال بسیار جذاب و دسته‌اولی برمی‌خوریم که به دانش کتاب‌شناسی مخاطب در موضوع مورد

نظر می‌افزاید و بُعد دیگری از شخصیت پژوهشی و دغدغه‌های فرهنگی وی را آشکار می‌کند و گویا مقصود وی از ارائه چنین اطلاعاتی این بوده که مخاطب از جزئی‌ترین و چه بسا پیش‌پاافتاده‌ترین موارد مربوط به پژوهش مورد نظر غافل نباشد و فاصله «افق انتظار» خواننده با نویسنده به کم‌ترین و کوتاه‌ترین حد خود برسد. اینک بیان نمونه‌ها:

(۱) از مقدمه «بحر در کوزه» برمی‌آید که ترتیب تألیف نقد و شروح زرین‌کوب در مثنوی، ابتدا کتاب «بحر در کوزه» بوده است؛ سپس «نردبان آسمان» - که هردو کتاب، از خلاف‌آمد عادت مفقود شد- و در ردیف سوم، کتاب «سرّ نی» که زودتر از آن دو اثر دیگر منتشر شد (همو، ۱۳۶۶: ۶).

(۲) نام اصلی «بحر در کوزه» پیش از مفقود شدن، «مقدمه‌ای بر مثنوی» بوده است (همو، ۱۳۷۴: ۶)؛ همچنانکه نام اولیه کتب «از گذشته ادبی ایران»، «دو قرن سکوت» (همو، ۱۳۷۵: الف: پ) و «با کاروان اندیشه»، «آشنایی با فرهنگ جهانی» بوده است (همو، ۱۳۶۹: ب: ۷).

(۳) کتاب «فرار از مدرسه»، اولین تألیف از طرح سه‌گانه زرین‌کوب است (غزالی، عطار و مولوی) که به تشریح پیدایش و توسعه تصوف ایرانی و جنبه‌های سه‌گانه آن: اندیشه، احساس و زندگی می‌پردازد (همو، ۱۳۶۹: ه: ده). تدوین «فرار از مدرسه» در دانشگاه لوس آنجلس پایان یافته است (همان: یازده).

(۴) هسته اصلی کتاب «ارزش میراث صوفیه» را چاپ بخشی از یادداشت‌های نویسنده در مجله یغما تشکیل می‌داده است (همو، ۱۳۷۷: الف: ۱).

(۵) قول زرین‌کوب برای ادامه نگارش و تکمیل مباحث مربوط به تصوف در «جستجوی دیگر» و «بزودی»؛ البته «اگر از عمر، فرصتی و از بخشندۀ عمر، توفیقی دست‌دهد» (همو، ۱۳۶۹: د: ۸).

۶) نگارش کتاب «تصوّف ایرانی در منظر تاریخی آن»، حاصل سخنرانی‌های وی در دانشگاه‌های پرینستون و کالیفرنیا در سال‌های ۱۹۶۹-۱۹۷۰ بوده است (همو، ۱۳۸۵: ۱۵).

۷) کتاب «شعله‌طور» محصول مجموعه نو یافته اسناد خود زرّین کوب بوده که به تازگی در میان ورق‌پاره‌های وی کشف شده است (همو، ۱۳۷۷: ۸).

۸) کتاب «سرّ نی» ابتدا قرار بوده به پیشنهاد ناشری خارجی برای اتمام و تکمیل کار نیکلسون فراهم‌آید؛ اما مؤلف به جهات عدیده ترجیح داده که کتاب به زبان فارسی تألیف شود تا فایده آن، اوّل به خواننده فارسی زبان برگردد (همو، ۱۳۶۶: ۷). به زعم زرّین کوب، فرانسویان، نویسندگان خوب زیاد دارند و وی خواسته است برای هموطنان خود بنویسد (اتحاد، ۱۳۸۷، ج ۱۲: ۱۵).

۹) کتاب «از گذشته ادبی ایران»، حاصل مسافرت‌های درمانی و تحقیقی بوده است (زرّین کوب، ۱۳۷۵: الف: ث).

۱۰) تألیف کتاب «بامداد اسلام» به اصرار و جذبه شوق برادر از دست‌رفته مؤلف، یعنی «خلیل زرّین کوب» بوده است؛ برادری که نویسنده در مقدمه از وی با تکریم یاد کرده و کتاب را به وی تقدیم کرده است (همو، ۱۳۶۲: ۷): «یادت به‌خیر خلیل عزیز! بامداد اسلام را برای تو نوشتم» (دهباشی، ۱۳۸۰: ۲۵۸).

۱۱) ترجمه کتاب «ادبیات فرانسه در قرون وسطی و رنسانس»، حاصل دوران دانشجویی زرّین کوب در دوره لیسانس دانشکده ادبیات دانشگاه تهران بوده است (سولینه، ۱۳۵۷: ۵).

۱۲) تدوین کتاب «شعر بی‌دروغ، شعر بی‌نقاب»، حاصل گفت‌وگوهای نویسنده با دانشجویانش در موضوعات مربوط به نقد شعر، ادب عربی، ادب یونان و شعر نو بوده است (زرّین کوب، ۱۳۷۲: ۵).

۱۳) جوهر و طرح اولیه کتاب «دو قرن سکوت»، یادداشت‌هایی بوده که نویسنده برای پاورقی یک روزنامه نوشته است (همو، ۱۳۳۰: د).

۱۴) طرح اولیه کتاب «تاریخ در ترازو» در طی یک سخنرانی برای دانشجویان دانشگاه مشهد پایه‌ریزی شد و دوست «علامه فقید» زرین‌کوب، یعنی «علی‌اکبر فیاض» خواستار تفصیل و بسط بیشتر آن شد (همو، ۱۳۷۵: ب: ۳).

۱۵) از محدود کتبی که زرین‌کوب، آن‌ها را به شخص یا اشخاصی اهدا کرده است؛ یکی کتاب «شعر بی‌دروغ، شعر بی‌نقاب» است که آن را به «جوانان دانشجویی» تقدیم کرده که ذوق و شور آن‌ها، دروازه‌های روشن‌تر و چشم‌اندازهای دلپذیرتر را بر روی ادبیات ما خواهند گشود (همو، ۱۳۷۲: ب: ۱۵). دوم کتاب «تاریخ ایران بعد از اسلام» که به «دوستان حقیقت، انسانیت و ایران» تقدیم شده است (همو، ۱۳۷۳: ۹). سوم کتاب «بامداد اسلام» تقدیمی به خلیل زرین‌کوب (همو، ۱۳۶۲: ۷) و چهارم تقدیم مقاله «دُن‌کیخوته» به محمد قاضی که در کار خویش یگانه عصر ما بوده است (همو، ۱۳۷۴: ۶۱۰).

تأمل در اطلاعات کتاب‌شناسی مقدمات زرین‌کوب، خواننده را بیشتر با دیگر وجوه دانش و شخصیت او آشنایی کند. از جمله:

الف) تغییر ذائقه و ذوق ادبی نویسنده در نامگذاری عناوین برخی کتاب‌ها، چنانکه در ردیف شماره یک می‌بینیم. این تغییر عناوین، می‌تواند نشان پختگی و کمال اندیشه نویسنده یا تغییر در سنجه‌های شناختی وی باشد.

ب) نظم و ترتیب ذهنی زرین‌کوب و رعایت تقدّم و ترتیب تاریخی شاعران و نویسندگان حتّی در پژوهش، به گونه‌ای که تألیف «فرار از مدرسه» مقدّم بر آثار مربوط به عطار و مولوی بوده است.

پ) اینکه زرین‌کوب تألیف کتاب «شعله‌طور» را با وجود یادداشت‌های فراوان به تعویق انداخته و در اواخر زندگی (چاپ اول: ۱۳۷۷) و درست یکسال قبل از وفات،

نگاشته است، جای تأمل فراوان دارد؛ بویژه اگر بدانیم که وی از کودکی به حلاج و جست‌وجو درباره او علاقه داشته است (همو، ۱۳۷۷: ۹). تعمق در مقدمه کتاب، تا حد زیادی این ابهام را برطرف می‌کند و اینکه از دیدگاه نویسنده، مآخذ معتبر و متقنی درباره حلاج وجود ندارد و تصاویر به‌جامانده از وی، اغلب با «شبهه و شایبه» همراه است (همان). این شکیبایی نویسنده و اتخاذ روش «قصه‌مانند» در نگارش، یقیناً برای دانش‌آموختگان امروز درسی بزرگ به همراه دارد.

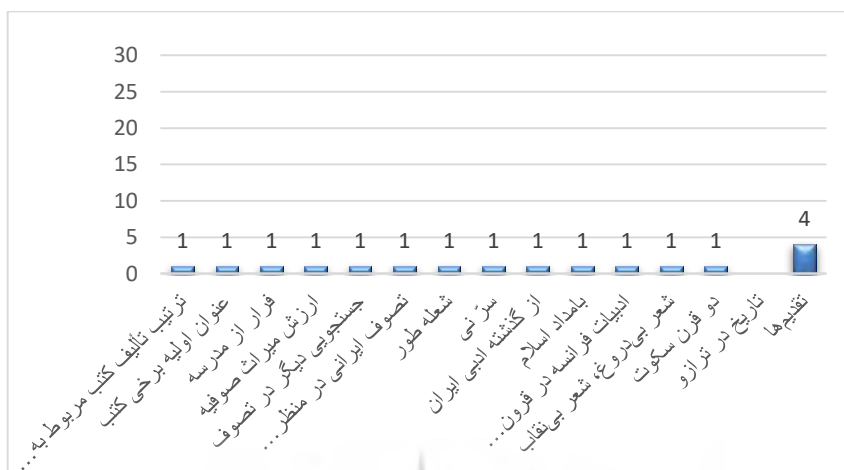
ت) دغدغه زبان فارسی و حسن نوع دوستی نسبت به مخاطبان زبان فارسی، نکته دیگری است که در تدوین کتاب «سرّنی» به زبان فارسی - علی‌رغم پیشنهاد ناشر خارجی - به چشم می‌خورد.

ث) زرّین‌کوب حتی در مسافرت‌های درمانی هم از تحقیق و تتبع و اشتغال مداوم به مطالعه به دور نبوده، چنانکه تألیف «از گذشته ادبی ایران» نشان می‌دهد.

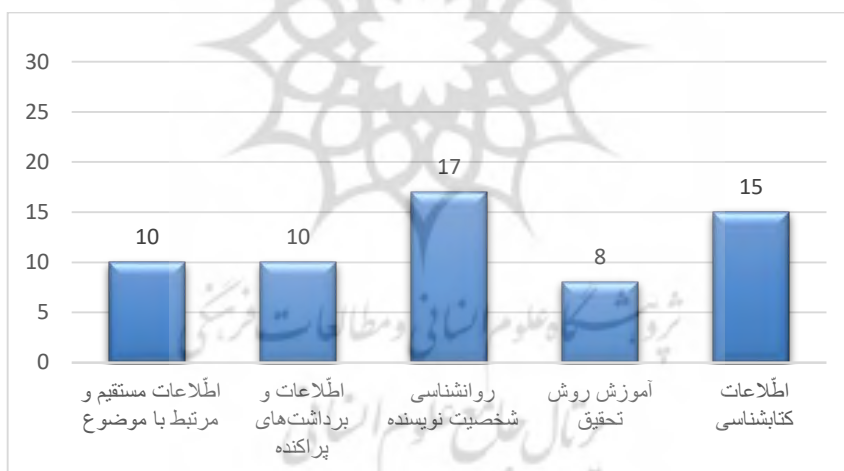
ج) دغدغه دانش‌آموختن و طالب علمی از همان دوران دانشجویی (لیسانس)، در ترجمه کتاب «ادبیات فرانسه» در نویسنده وجود داشته است.

چ) گفت‌وگوهای علمی با دانش‌جویان، پاورقی در یک روزنامه و طرح یک سخنرانی هم اگر انگیزه و شوق دانستن وجود داشته باشد، قابلیت تبدیل به کتاب شدن دارد؛ چنانکه در شماره‌های ۱۲-۱۴ می‌بینیم.

ح) سرانجام، تقدیم‌ها و اهدای برخی از کتاب‌ها نیز قابل تأمل است. اگر «شعر بی‌دروغ، شعر بی‌نقاب» به «جوانان دانشجو» تقدیم شده، در جهت پرورش شور و خلاقیت علمی-ادبی آنان است و اگر «تاریخ ایران بعد از اسلام» به «دوستان حقیقت، انسانیت و ایران» اهدا شده، به طور ناخودآگاه، سه ضلع شخصیت نویسنده (= حقیقت‌جویی، انسانیت و ایران دوستی) را برای آیندگان بر ملا می‌کند (شکل‌های ۵ و ۶).

شکل ۵- نمودار بسامدی اطلاعات کتاب‌شناسی مندرج در مقدمات کتب عبدالحسین زرین کوب

شکل ۶- نمودار بسامدی اطلاعات مندرج در مقدمات آثار زرین کوب

نتیجه‌گیری

در این پژوهش کوشیدیم که برای نخستین بار ضمن مطالعه و تحلیل مقدمه‌های تمام آثار زرین‌کوب، ذیل پنج عنوان کلی به اهمیت، کارکرد و ارزش‌های بی‌شمار این مقدمات اشاره کنیم تا به کارنامه روح و منظومه فکری ایشان بیشتر نزدیک شویم. این پنج حوزه عبارتند از:

(۱) اطلاعات ادبی-علمی‌ای که ارتباط مستقیمی با موضوع مورد بحث دارند و کارکردشان این است که علاوه بر نمایاندن دغدغه نویسنده برای تشریح موضوع مورد بحث، به افق ذهنی مخاطب برای درک بهتر و عمیق‌تر موضوع یاری‌برسانند.

(۲) برداشت‌های پراکنده‌ای که چندان ارتباط مستقیمی با موضوع مورد بحث ندارند؛ بلکه در سایر حوزه‌های علم و ادب و فرهنگ به سطح دانش و آگاهی مخاطب می‌افزایند و در عین حال، از وسعت دانش و دقت و تتبع نویسنده حکایت می‌کنند.

(۳) اطلاعاتی درباره ویژگی‌ها و روان‌شناسی شخصیت نویسنده که فارغ از متن و بحث اصلی، چهره خود را آنچنان که هست، می‌نمایاند و مخاطبان آثار خویش را در تجارب زیسته خود شریک می‌کند؛ از جمله: اشتغال مداوم به مطالعه و تحقیق، انگیزه تألیف و نگارش کتاب، خستگی‌ها و دل‌شکستگی‌ها، صداقت‌ها و شجاعت‌ها، شیفتگی به عارفان، عقلانیت و معنویت و آشفتگی‌ها و نابسامانی‌های عصر بی‌حوصله و همراه با هول و شتاب. اطلاعات این بخش، بیشترین بسامد را در مقایسه با بخش‌های دیگر دارد و فراوانی داده‌ها در این قسمت، بیانگر این است که نویسنده خواسته است نمونه‌ای از فعالیت علمی و تجارب زیسته خود را در اختیار مشتاقان و خوانندگان آثار خود قرار دهد.

(۴) آموزش مستقیم و غیرمستقیم روش تحقیق در حوزه‌های متنوع و متکثر ادبیات، نقد ادبی، تاریخ، تصوف، فلسفه و کلام اسلامی که بیانگر دغدغه‌ها و حساسیت‌ها و دقت‌های زرین‌کوب در امر تحقیق است.

۵) اطلاعات مربوط به کتاب‌شناسی که به دانش جنبی و عمومی مخاطب درباره موضوع مورد نظر می‌افزاید و خواننده را بیشتر با وجوه دانش، شخصیت و ظرافت‌ها و ظرفیت‌های نویسندگی زرین‌کوب آشنایی کند.

نتایج این پژوهش نشان می‌دهد که ارزش، اهمیت و کارکرد مقدمات هریک از آثار زرین‌کوب، کمتر از متن و بحث اصلی نیست و در واقع، این مقدمات، هریک به مثابه آینه‌ای است که در آن می‌توان تصویر پژوهشگری جدی و متواضع و در عین حال، نستوه و بااراده را مشاهده کرد که نه تنها به مقدمه به عنوان تصویری جنبی و حاشیه‌ای نمی‌نگرد؛ بلکه چکیده ذهن و اندیشه و شخصیت و روح خویش را در «مقدمات» به نمایش می‌گذارد تا به خواننده اثر خویش اطمینان بدهد که دیباچه بسامان، فرامتن است نه فرومتن.

پی‌نوشت‌ها

- ۱- عنوان این مقاله، برگرفته از کتاب «تاریخ در ترازو»ی زرین‌کوب است. ضمناً یادآوری شود که این نوشتار، بخشی از پژوهش بسیار گسترده‌تری است که نگارنده بر پایه اهمیت «مقدمات» کتب محققان معاصر (در حوزه زبان و ادبیات فارسی) در حال گردآوری و تدوین آن است و در آینده، در قالب کتاب، منتشر خواهد شد.
- ۲- پیرامتن از دید ژنت، حاصل جمع عناصر درون‌متن (عناوین، سرفصل‌ها، مقدمه‌ها و پی‌نوشت‌ها) و عناصر برون‌متن (مصاحبه‌ها، نقد و نظر منتقدان و...) است. برای اطلاع بیشتر در این زمینه بنگرید به مقاله صدیقی، ۱۴۰۰: ۲۲۰.
- ۳- برای اطلاع بیشتر از شروط هشت‌گانه تهانوی و به تعبیر خود او «رؤوس ثمانیه» ر.ک.: سجادی، ۱۳۷۲: ۹.
- ۴- این تعبیر از نصرالله پورجوادی است. برای اطلاع بیشتر بنگرید به مقاله «دیباچه؛ مجلس انسِ نویسنده و خواننده».

۵- یادآوری این نکته ضروری است که کتاب «نقش برآب» تنها نوشته‌ای است که بجز مقدمه، «مؤخره» هم دارد. زرین‌کوب در این مؤخره، درباره برخی از مقالاتی که در کتاب آمده -به‌ویژه مقاله «نقش بر آب»- توضیحاتی داده است.

منابع

الف) کتاب‌ها

۱. اتحاد، هوشنگ (۱۳۸۷)، *پژوهشگران معاصر ایران*، تهران: فرهنگ معاصر.
۲. احمدی، بابک (۱۳۷۸)، *ساختار و تأویل متن*، چ ۴، تهران: مرکز.
۳. دهباشی، علی (۱۳۸۰)، *در راه بازگشت (یادنامه عبدالحسین زرین‌کوب)*، تهران: نشر به‌دید.
۴. زرین‌کوب، عبدالحسین (۱۳۳۰)، *دو قرن سکوت*، تهران: جامعه‌ی لسانسه‌های دانشسرای عالی.
۵. _____ (۱۳۶۲)، *بامداد اسلام*، چ ۵، تهران: امیرکبیر.
۶. _____ (۱۳۶۴)، *از چیزهای دیگر*، تهران: جاویدان.
۷. _____ (۱۳۶۶)، *سرنی*، چ ۲، تهران: علمی.
۸. _____ (۱۳۶۹ الف)، *ارسطو و فن شعر*، چ ۲، تهران: امیرکبیر.
۹. _____ (۱۳۶۹ ب)، *با کاروان اندیشه*، چ ۲، تهران: امیرکبیر.
۱۰. _____ (۱۳۶۹ ج)، *پله پله تا ملاقات خدا*، چ ۳۷، تهران: سخن.
۱۱. _____ (۱۳۶۹ د)، *دنباله جستجو در تصوف ایران*، چ ۳، تهران: امیرکبیر.
۱۲. _____ (۱۳۶۹ هـ)، *فرار از مدرسه*، چ ۴، تهران: امیرکبیر.
۱۳. _____ (۱۳۷۱)، *سیری در شعر فارسی*، چ ۳، تهران: علمی.

۱۴. _____ (۱۳۷۲ الف)، پیرگنجه در جستجوی ناکجا آباد، چ ۲، تهران: سخن.
۱۵. _____ (۱۳۷۲ ب)، شعر بی دروغ شعر بی نقاب، چ ۷، تهران: علمی.
۱۶. _____ (۱۳۷۳)، تاریخ ایران بعد از اسلام، چ ۷، تهران: امیرکبیر.
۱۷. _____ (۱۳۷۴ الف)، آشنایی با نقد ادبی، چ ۳، تهران: امیرکبیر.
۱۸. _____ (۱۳۷۴ ب)، از کوچه زندان، چ ۹، تهران: سخن.
۱۹. _____ (۱۳۷۴ ج)، با کاروان حله، چ ۹، تهران: علمی.
۲۰. _____ (۱۳۷۴ د)، بحر در کوزه، چ ۶، تهران: علمی.
۲۱. _____ (۱۳۷۴ ز)، نقش بر آب، چ ۳، تهران: سخن.
۲۲. _____ (۱۳۷۴ و)، روزگاران ایران، تهران: سخن.
۲۳. _____ (۱۳۷۴ هـ)، دفتر آیام، چ ۳، تهران: علمی.
۲۴. _____ (۱۳۷۵ الف)، از گذشته ادبی ایران، تهران: الهدی.
۲۵. _____ (۱۳۷۵ ب)، تاریخ در ترازو، چ ۴، تهران: امیرکبیر.
۲۶. _____ (۱۳۷۵ ج)، در قلمرو وجدان، چ ۲، تهران: سروش.
۲۷. _____ (۱۳۷۵ د)، روزگاران دیگر، تهران: سخن.
۲۸. _____ (۱۳۷۶ الف)، جستجو در تصوف ایران، چ ۵، تهران: امیرکبیر.
۲۹. _____ (۱۳۷۶ ب)، کارنامه اسلام، چ ۵، تهران: امیرکبیر.
۳۰. _____ (۱۳۷۷ الف)، ارزش میراث صوفیه، چ ۳، تهران: امیرکبیر.
۳۱. _____ (۱۳۷۷ ب)، شعله طور، تهران: سخن.
۳۲. _____ (۱۳۸۴)، تاریخ مردم ایران قبل از اسلام، چ ۹، تهران: امیرکبیر.

۳۳. _____ (۱۳۸۵)، تصوف ایرانی از منظر تاریخی آن، چ ۲، تهران: سخن.

۳۴. _____ (۱۳۹۰)، دو قرن سکوت، چ ۲۴، تهران: سخن.

۳۵. زرین کوب و قمرآریان (۱۳۷۷)، از نی نامه، تهران: سخن.

۳۶. سجادی، ضیاءالدین (۱۳۷۲)، دیباچه نگاری در ده قرن (از قرن چهارم تا چهاردهم هجری قمری)، تهران: زوآر.

۳۷. سولینه، وردن (۱۳۵۷)، ادبیات فرانسه در قرون وسطی و رنسانس، ترجمه عبدالحسین زرین کوب، چ ۲، تهران: امیرکبیر.

۳۸. شاله، فلیسین (بی تا)، متافیزیک، ترجمه عبدالحسین زرین کوب، بی نا: بی جا.

۳۹. شعبانی، محمدرضا (۱۳۹۹)، جهانی در خلوت تنهایی، تهران: زوآر.

۴۰. شمیسا، سیروس (۱۳۹۳)، کلیات سبک شناسی، چ ۴ از ویراست دوم، تهران: میترا.

۴۱. مینورسکی، ولادیمیر (۱۳۸۴)، شرح قصیده ترسائی خاقانی، ترجمه عبدالحسین زرین کوب، تبریز: سروش.

ب) مقالات

۱. پورجوادی، نصرالله (۱۳۶۵)، «دیباچه؛ مجلس انس نویسنده و خواننده»، نشر دانش، سال ۷، شماره ۱، صص ۲-۹.

۲. ذکاوتی قراگزلو، علیرضا (۱۳۷۸)، «زرین کوب؛ فرهنگ شناس بزرگ ایران»، کتاب ماه ادبیات و فلسفه، سال ۲، شماره ۲۳ و ۲۴، صص ۲۴-۲۵.

۳. رستگار فسایی، منصور (۱۳۷۹)، «مردی با هزاران هزار بهار»، کتاب ماه تاریخ و جغرافیا، سال ۳، شماره ۱۱، صص ۴-۹.

۴. صدیقی، مصطفی (۱۴۰۰)، «بوطیقای کلیله و دمنه: تحلیل ساز و کار حاکم بر مقدمه‌ها و متن کلیله و دمنه»، نقد و نظریه ادبی، سال ۶، دوره ۲، صص ۲۱۵-۲۳۸.

۵. محمدخانی، علی اصغر (۱۳۷۸)، «در غیاب پرسشگر»، کتاب ماه ادبیات و فلسفه، سال ۲، شماره ۲۳ و ۲۴، ۱۱-۳.

ج) پایان نامه

۱. آذربایجانی، الهه (۱۴۰۱)، فهرست توصیفی و تحلیلی «یادداشت» های دکتر عبدالحسین زرین کوب در کتب و مقالات، پایان نامه کارشناسی ارشد، به راهنمایی امیرحسین مدنی، کاشان: دانشگاه کاشان.

Reference List in English

Books

- Ahmadi, B. (1999). *The structure and interpretation of texts* (4th ed.), Markaz. [in Persian]
- Challaye, F. (n.d.). *Metaphysics* (A. Zarrinkoob, Trans.), Bina. [in Persian]
- Dehbashi, A. (2001). *On the way back: Dr. Abdolhossein Zarrinkoob's memoir*, Behdid. [in Persian]
- Ettehad, H. (2008). *Contemporary Iranian researchers*, Farhang Moaser. [in Persian]
- Minorsky, V. (2005). *Qaside of tarsa'ieh and its first interpretation* (A. Zarrinkoob, Trans.), Soroush. [in Persian]
- Sajjadi, Z. (1993). *Prologue in ten centuries: from the 4th century to the 14th century AH*. Zavar. [in Persian]
- Saulnier, V. (1978). *French literature in the middle ages and renaissance* (A. Zarrinkoob, Trans.; 2nd ed.), Amirkabir. [in Persian]
- Shabani, M. (2020). *Jahani dar khalvat-e tanhaee*, Zavar. [in Persian]
- Shamisa, S. (2014). *Stylistics* (4th ed.), Mitra. [in Persian]
- Zarrinkoob, A. (1951). *Two centuries of silence*, The Community of Bachelors from Teacher Training College. [in Persian]
- Zarrinkoob, A. (1983). *The rise of Islam* (5th ed.), Amirkabir. [in Persian]
- Zarrinkoob, A. (1985). *Of other things*, Javidan. [in Persian]
- Zarrinkoob, A. (1987). *Secret of the reed* (2nd ed.), Elmi. [in Persian]
- Zarrinkoob, A. (1990a). *Aristotle on the art of poetry* (2nd ed.), Amirkabir. [in Persian]

- Zarrinkoob, A. (1990b). *Ba karvan-e andisheh* (2nd ed.), Amirkabir. [in Persian]
- Zarrinkoob, A. (1990c). *Step by step up to union with God* (37th ed.), Sokhan. [in Persian]
- Zarrinkoob, A. (1990d). *Exploring Iranian Sufism, A complement to the first book* (3rd ed.), Amirkabir. [in Persian]
- Zarrinkoob, A. (1990e). *Escape from school* (4th ed.), Amirkabir. [in Persian]
- Zarrinkoob, A. (1992). *Exploring Persian poem* (3rd ed.), Elmi. [in Persian]
- Zarrinkoob, A. (1993a). *Old man of Ganjeh in search of nowhere* (2nd ed.), Sokhan. [in Persian]
- Zarrinkoob, A. (1993b). *Truthful poetry, unmasked poetry* (7th ed.), Elmi. [in Persian]
- Zarrinkoob, A. (1994). *Iran's history in post-Islam era* (7th ed.), Amirkabir. [in Persian]
- Zarrinkoob, A. (1995a). *Introduction to literary criticism* (3rd ed.), Amirkabir. [in Persian]
- Zarrinkoob, A. (1995b). *Az kooche-y-e rendan* (9th ed.), Sokhan. [in Persian]
- Zarrinkoob, A. (1995c). *Ba karvane-e holle* (9th ed.), Elmi. [in Persian]
- Zarrinkoob, A. (1995d). *Sea in a jug* (6th ed.), Elmi. [in Persian]
- Zarrinkoob, A. (1995e). *Daftar ayyam* (3rd ed.), Elmi. [in Persian]
- Zarrinkoob, A. (1995g). *Inscribed on water* (3rd ed.), Sokhan. [in Persian]
- Zarrinkoob, A. (1995f). *The ages*, Sokhan. [in Persian]
- Zarrinkoob, A. (1996a). *Of Iran's literary past*, Alhoda. [in Persian]
- Zarrinkoob, A. (1996b). *History in scales* (4th ed.), Amirkabir. [in Persian]
- Zarrinkoob, A. (1996c). *In the realm of conscience* (2nd ed.), Soroush. [in Persian]
- Zarrinkoob, A. (1996d). *Other ages*, Sokhan. [in Persian]
- Zarrinkoob, A. (1997a). *Research in Iranian Sufism* (5th ed.), Amirkabir. [in Persian]
- Zarrinkoob, A. (1997b). *Karname-ye Eslam* (5th ed.), Amirkabir. [in Persian]
- Zarrinkoob, A. (1998a). *The value of Sofia's heritage* (3rd ed.), Amirkabir. [in Persian]
- Zarrinkoob, A. (1998b). *Like a flame*, Sokhan. [in Persian]
- Zarrinkoob, A. (2005). *History of Iranian people before Islam* (9th ed.), Amirkabir. [in Persian]
- Zarrinkoob, A. (2006). *Iranian Sufism in its historical perspective* (2nd ed.), Sokhan. [in Persian]
- Zarrinkoob, A. (2011). *Two centuries of silence* (24th ed.). Sokhan. [in Persian]
- Zarrinkoob, A., & Ariyan, G. (1998). *Az nei-nameh*, Sokhan. [in Persian]

Journals

- Mohammadkhani, A. (1999). In the absence of the questioner. *Literature and Philosophy Book of the Month*, 2(23-24), 3-11. [in Persian]
- Pourjavady, N. (1986). Dibache, The familiarity of the writer and reader. *Journal of Danesh*, 7(1), 2-9. [in Persian]
- Rastegar Fasaei, M. (2000). A man with thousands of springs. *History and Geography Book of the Month*, 3(11), 4-9. [in Persian]
- Sedighi, M. (2022). The Poetics of Kalileh and Demneh: An Analysis of the Mechanisms Governing Its Introductions and Text. *Literary Theory and Criticism*, 6(2), 215-238. doi: 10.22124/naqd.2021.18717.2155 [in Persian]
- Zekavati, A. (1999). Zarrinkoob, The Iranian culturologist. *Literature and Philosophy Book of the Month*, 2(23-24), 24-25. [in Persian]

Thesis

- Azarbayejani, E. (2022). Descriptive and analytical list of Dr. Abdolhossein Zarrinkoob's "notes" in books and articles, Master's thesis, supervised by Amir Hossein Madani, Kashan, University Of Kashan.

